

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2006

ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ:
ΕΙΧΑΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ;

ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ

Ο σύγχρονος έραστής του Βυζαντίου, είτε επαγγελματίας είτε όχι, πού ένδι-
αφέρεται νά πληροφορηθεῖ σχετικά μέ τίς Βυζαντινές πόλεις καί τόν ρόλο τους
στή Βυζαντινή οίκονομία, βρίσκειται αντιμετώπος μέ μία πρώτη δυσκολία: για
μέν τήν Κωνσταντινούπολη διαθέτει αρκετές, άν και άποσπασματικές, μαρτυ-
ρίες, πού συχνά άντλοῦνται άπό τό Έπαρχικόν Βιβλίον του Λέοντος ΣΤ΄ του
Σοφοῦ, διατάξεις οί όποίες συναρμολογήθηκαν καί εκδόθηκαν τό 912, αλλά μάλ-
λον χρονολογούνται στό δεύτερο ήμισυ του Θ΄ αιώνα, καί οί όποίες καθορίζουν
τίς άρμοδιότητες καί λειτουργίες όρισμένων συντεχνιών τής πρωτεύουσας. Για
τήν Κωνσταντινούπολη υπάρχουν μαρτυρίες καί για μεταγενέστερες έποχές.
Η παραγωγή, δέ, ειδών πολυτελείας στην πρωτεύουσα, γυαλικά, ψηφιδωτά,
σμάλτα, προϊόντα τής χρυσοχοΐας, μεταξωτά, είναι όρατή σήμερα στα πολύτιμα
άντικείμενα πού υπάρχουν κυρίως σέ μουσεια τής δυτικῆς Ευρώπης. Για τίς πό-
λεις τής έπαρχίας, ό μη επαγγελματίας Βυζαντινολόγος θά βρει πολύ λιγότερες
πληροφορίες. Ο ιστορικός του Βυζαντίου θά διαπιστώσει ότι υπάρχει στή βιβλιο-
γραφία μία άμνηχανία όσον άφορά τόν ρόλο τής πόλης στην ευρύτερη οίκονομία.
Σχεδόν όλοι, τώρα πιά, συμφωνοῦν ότι οί Βυζαντινές πόλεις πέρασαν άπό μία
περίοδο σχετικῆς συρρίκνωσης στόν Ζ΄ αιώνα καί μέχρι τά μέσα του Η΄ ή τίς
άρχές του Θ΄ ή, κατ΄ άλλους τόν Ι΄ αιώνα, όποτε άρχισαν σταδιακά νά αυξάνονται
ώς πρós τόν άριθμό καί νά μεγαδύνονται ως πρós τόν πληθυσμό, για νά φτάσουν
σέ σημαντική άνδηση τόν ΙΒ΄ αιώνα, άνδηση πού συντηρήθηκε ως τίς άρχές του

ΙΙ' αιώνα. Αύξηση, όμως, τών μεγεθών αὐτῶν, δὲν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκη, τουλάχιστον γιὰ τοὺς μὴ οικονομολόγους, καὶ διαφοροποίηση τοῦ οικονομικοῦ ρόλου τῆς πόλης. Τί εἰδικὸ βάρος εἶχαν οἱ πόλεις, καὶ πῶς λειτουργοῦσαν στὴν Βυζαντινὴ οἰκονομία ὡς σύνολο; Εἶχαν, ἄραγε, οἰκονομικὲς λειτουργίες ποὺ συνέβαλαν στὴν αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος καὶ ἄρα στὴ μεγέθυνση τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἢ ἐπρόκειτο γιὰ ἀστικά συμπλέγματα τὰ ὁποῖα ἦταν κυρίως κέντρα κατανάλωσης ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ τὸ πλεόνασμα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ λίγα προσέφεραν στὴ διαδικασία μεγέθυνσης, ἢ ὁποῖα ἐπίσης ἔχει γίνει πιά κοινῶς ἀποδεκτὴ; Μὲ ἄλλα λόγια, εἶχε τὸ Βυζάντιο, στὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας ἀνδησης τῶν πόλεων, δηλ. ἀπὸ τὸν Θ' ὡς τὸν ΙΙ' αἰῶνα, μίαν οἰκονομία ἢ ὁποῖα ἐξερτάτο σχεδὸν ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή, ἢ συμμετεῖχαν οἱ πόλεις στὴν αὐξηση τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν; Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι ἀπλῶς ἂν ὑπῆρχε βιοτεχνία στὶς πόλεις, ποὺ προφανῶς ὑπῆρχε, ἀλλὰ ἂν ἡ παραγωγή αὐτὴ δημιουργοῦσε ὑπεραξία. Συναφὲς ἐρώτημα εἶναι, ἂν ὑπῆρχαν στὶς πόλεις ἔμποροι καὶ βιοτέχνες οἱ ὁποῖοι ἀποκόμιζαν σημαντικὰ κέρδη ἀπὸ τίς οἰκονομικὲς δραστηριότητές τους, καὶ δὲν προσέφεραν ἀπλῶς ὑπηρεσίες στοὺς γαιοκτῆμονες ποὺ ζοῦσαν στὶς πόλεις. Αὐτὰ τὰ θέματα διερευνῶνται ἐδῶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας ἀνδησης τῶν πόλεων, δηλαδή, γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Θ' ἕως τὸν ΙΙ' αἰῶνα.

Ἡ τρέχουσα κοινὴ ἀντίληψη τῶν ἱστορικῶν εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινὲς πόλεις δὲν ἦταν παραγωγικὲς. Παραθέτω ὀρισμένες χαρακτηριστικὲς ἐκτιμήσεις. Ὁ Michael Angold θεωρεῖ ὅτι οἱ πόλεις τοῦ Ι' αἰῶνα, στὶς ὁποῖες ἦταν ἐγκατεστημένοι ἀξιωματοῦχοι καὶ στρατηγοί, ἦταν καὶ παρέμειναν «καταναλωτικὰ κέντρα»¹. Διαπιστώνει μὲν ὅτι στὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνα ὑπῆρχε, σὲ ὀρισμένες πόλεις τῆς Ἑλλάδος (Θήβα, Κόρινθος), παραγωγή ὑφασμάτων, ἀποδίδει ὅμως αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη στὸν καθοριστικὸ, ὅπως λέει, ρόλο τῶν Ἑβραίων ποὺ μετανάστευσαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὶς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰῶνα, φέρνοντας μαζί τους τὴν τέχνη τῶν μεταξωτῶν –ὡς ἐὰν αὐτὴ ἦταν ἄγνωστη στοὺς Βυζαντινοὺς². Ὁ

1. "centers of consumption": M. Angold, "The Shaping of the Medieval Byzantine 'City'," *ByzForsch.* 10 (1985), 8-9.

2. Στὸ ἴδιο, 23. Παραδόξως, ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ἀμέσως μετὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Σπάρτης οἱ ὁποῖοι, στὸ δεύτερο μισό τοῦ Ι' αἰῶνα, ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν κατασκευὴ ὑφασμάτων. Πρὸβλ. τοῦ ἴδιου, "Archons and dynasts: Local aristocracies and the cities in the later Byzantine Empire," στὸ M. Angold, *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, BAR

αναγνώστης αποκομίζει την εντύπωση ότι, σε τελική ανάλυση, οι πόλεις λίγο συνεισέφεραν στην οικονομία, διότι «οί θεσμοί [της Αυτοκρατορίας], όλόκληρη ή πολιτική της ιδεολογία, προϋπέθεταν ότι η οικονομική δραστηριότητα δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά είναι προσδεδεμένη στην κοινωνική αϊγλη και, τελικά, έλεγχομένη από το κράτος»³. Ο όρος «καταναλωτικό κέντρο» χρησιμοποιείται και από άλλους ιστορικούς.

Ο Τ. Λουγγής μελετά τις πόλεις κυρίως από τις γραπτές πηγές, και κυρίως από τη σκοπιά των θεσμών και της εξωτερικής μορφής των. Ως προς την οικονομία, θεωρεί ότι στην ύστερη αρχαιότητα ή βιοτεχνία και το εμπόριο μεταποτίστηκαν στην ύπαιθρο, και ότι τον ΙΒ' αιώνα υπήρχαν μόνο δύο βιοτεχνικά κέντρα, η Θήβα με τη μεταξουργία της, και η Κόρινθος με την ύαλουργία⁴.

Μία από τις πιο συγκροτημένες μελέτες της Βυζαντινής οικονομίας της μέσης περιόδου είναι το βιβλίο του Alan Harvey, που δημοσιεύθηκε το 1989⁵. Ο συγγραφέας έχοντας αφιερώσει αρκετές σελίδες στη δευτερογενή παραγωγή της Θήβας, της Κορίνθου και άλλων Βυζαντινών πόλεων, καταλήγει στα εξής συμπεράσματα. Πρώτον, η οικονομική άνθηση των Βυζαντινών πόλεων στον ΙΑ'-ΙΒ' αιώνα οφείλεται σε σημαντικό βαθμό (αν και όχι αποκλειστικά) στην παρουσία Ιταλών εμπόρων. Δεύτερον, ούτως ή άλλως η βιομηχανική, ως την ποῦμε, παραγωγή, ή δευτερογενής εν πάση περιπτώσει, ήταν ελάχιστη, και οι πόλεις διακινούσαν κυρίως αγροτικά προϊόντα. Τρίτον, η Θήβα και η Κόρινθος αποτελούσαν εξαιρέσεις ως προς αυτό. Και, τέταρτον, οι Βυζαντινές πόλεις,

International Series 221, 1984, 238. Ο συγγραφέας αντιφάσκει όταν αφ' ενός ορίζει τις Βυζαντινές πόλεις ως "centers of administration, commerce, and manufacturing," (238), ενώ αφ' ετέρου γράφει "the city was there to cater for the needs of a few dozen families," (240). Για μία πιο νηφάλια θεώρηση του ρόλου των Εβραίων στη μεταξουργία, βλ. D. Jacoby, "Silk in western Byzantium before the fourth crusade," *BZ* 84/85 (1991-92), 484-87.

3. Angold, "The Shaping," 35: "Its institutions, its whole political philosophy, assumed that economic activity was not an end in itself, but was tied to status and ultimately controlled by the state," με αναφορά στον K. Polanyi, *Primitive, Archaic, and Modern Economics*, Βοστώνη, 1969, 78-115.

4. Τ. Λουγγής, «Η εξέλιξη της Βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα», *Βυζαντιακά* 16 (1996), 33-67.

5. A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine empire 900-1200*, Καίμπριτζ, 1989, ιδίως σσ. 223-24, 242.

όπως και οι Ρωμαϊκές, ήταν κυρίως κέντρα κατανάλωσης του αγροτικού υπερπροϊόντος. Τις θεωρεί, δηλαδή, «καταναλωτικές πόλεις», με μικρή μόνο παραγωγή των αναγκαίων βιοτεχνικών προϊόντων, για τοπική χρήση⁶. Έδω έχουμε και μία από τις σπάνιες σαφείς αναφορές στο θεωρητικό υπόβαθρο των παραπάνω εκτιμήσεων. Πρόκειται για πολύ περιληπτική αναφορά στο έργο του M. I. Finley για την οικονομία της αρχαίας εποχής, έργο το οποίο είχε τεράστια επίδραση στους ιστορικούς του αρχαίου κόσμου αλλά, καθώς φαίνεται, και σε ιστορικούς του Βυζαντίου. Θα επανέλθω στην έννοια της καταναλωτικής πόλης, βασικό στοιχείο της θεωρίας του Finley.

Η θεωρία του Finley έχει τις καταβολές της στις πολύ παλαιότερες, αλλά με επιρροή ως τις μέρες μας, θεωρίες του Max Weber. Στόν Weber ανατρέχει και ο Gilbert Dagron, αναφέροντας τὰ τρία επίπεδα βιοτεχνικής («μηχανικής», κατά τόν Weber) δραστηριότητας: τή «δημιουργική» δραστηριότητα, που εκτελείται στην ύπαιθρο και στο πλαίσιο της οικιακής οικονομίας, ένα δεύτερο, ενδιάμεσο, επίπεδο παραγωγής για πώληση, όπου ο βιοτέχνης είναι μὲν ειδικευμένος στην τέχνη του αλλά συγχρόνως λειτουργεί και ως έμπορος τῶν προϊόντων του, ἐνῶ ἡ αγορά είναι τοπική ἢ λίγο περισσότερο ἀπὸ τοπική, και τὸ τρίτο επίπεδο, όπου, μέσα σὲ μίαν εὐρύτερη αγορά, διαχωρίζονται οἱ ρόλοι τοῦ βιοτέχνη και τοῦ ἐμπορίου. Ὁ Dagron θεωρεῖ ὅτι βασικά ἡ παραγωγή στις Βυζαντινὲς πόλεις βρισκόταν στο δεύτερο επίπεδο, ἀλλὰ ὅτι, ἐπίσης, και στην Κωνσταντινούπολη τὸν Ι' αἰώνα, και σὲ διάφορες πόλεις τὸν ΙΑ'-ΙΒ', ὑπῆρχε σημαντική βιοτεχνική και ἐμπορική δραστηριότητα, ἡ ὁποία στην πρωτεύουσα ἦταν διαφοροποιημένη⁷. Ὁ Dagron, ἐπομένως, δὲν ἀκολουθεῖ τις θεωρίες περὶ «καταναλωτικῆς» πόλης.

6. Harvey, *Economic expansion*, 223, 242, 261. Βλ. και στή σ. 202, "Byzantine towns, like their late Roman predecessors, were centers for the consumption of surplus wealth appropriated from the rural economy. Landowners who resided in the towns lived off the produce of their properties either by direct consumption or indirectly through exchange at markets to secure their non-alimentary needs. The notion of a 'consumer city' is not vitiated by the existence of petty commodity production by independent craftsmen to meet local needs. The important consideration is that the economic power of the dominant class was derived from rents and taxes on landed property, and commercial and industrial activity was largely a response to the demands of this class," 202, με ἀναφορά στον M. I. Finley, "The Ancient City: from Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond," *Comparative Studies in Society and History* 19 (1977), 305-27.

7. G. Dagron, "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries," *EHB* 2, 392-96,

Ἡ διάχυτη γνώμη ὅτι οἱ Βυζαντινὲς πόλεις ἦταν κυρίως καταναλωτικὲς συνδέεται τόσο μὲ θεωρίες περὶ τῆς τυπολογίας τῶν προβιομηχανικῶν πόλεων ὅσο καὶ μὲ μίαν ὑποφώσκουσα ἀνάγκη νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ ὑποτιθέμενη ὑστέρηση τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας σὲ σχέση μὲ τὲς οἰκονομίες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ ἡ ὑστέρηση παρατηρεῖται μόνο στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα.

Γιατί, ὅμως, θεωρῶ ὅτι ὑπάρχει ἀμηχανία, τὴ στιγμή πού οἱ ἰδέες στίς ὁποῖες μὲ συντομία ἀναφέρθηκα μοιάζουν συνεπεῖς μεταξύ τους; Για τέσσερις τουλάχιστον λόγους. Πρῶτον, γιατί ἡ ταύτιση ἀπόψεων δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Δεύτερον, διότι, ἂν καὶ ὅλοι διαπιστώνουν ὅτι κάποια στιγμή αὐξάνεται ἡ ζήτηση γιὰ βιοτεχνικά/βιομηχανικά προϊόντα, δὲν διερευνοῦν ποιός, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, τὴν ἱκανοποιούσε. Τρίτον, διότι ἡ ἀποψη πού ἀνέφερα στερεεῖται οἰκονομικῆς λογικῆς. Καὶ τέταρτον, γιατί οἱ ἐρευνητὲς πού μελετοῦν συγκεκριμένους τομεῖς τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς κάνουν διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις ἀπὸ ὅ,τι ὀρισμένοι ἐπιστήμονες πού γράφουν γιὰ τὲς πόλεις γενικά. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ἀείμνηστος R. S. Lopez ἔγραψε γιὰ τὴ βιομηχανία μεταξωτῶν στὸ Βυζάντιο, ὅπως, ἄλλωστε, πιὸ πρόσφατα, ὁ David Jacoby⁸.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους, ἢ τοὺς βαθεῖς γνώστες τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Πράγματι, ἂν διατρέξουμε ἐπὶ τροχάδην τὲς σχετικὲς δημοσιεύσεις, θὰ βροῦμε χαρακτηριστικὸς τίτλους πού δύσκολα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Βυζαντινῆς πόλης ὅπως τὴν βλέπει ἡ πλειοψηφία τῶν ἱστορικῶν. Ἡ G. R. Davidson περιέγραψε «ἕνα μεσαιωνικὸ ἐργοστάσιο ὑαλοουργίας στὴν Κόρινθο». Ἡ Χαρίκλεια Κοιλᾶκου γράφει γιὰ τὲς «βιοτεχνικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ Θήβα». Ἡ Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ διαπιστώνει τὴν ὑπαρξή, ὡς καὶ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, μεγάλων καὶ καλὰ ὀργανωμένων ἐργαστηρίων ἐφυσάλωμῆς κεραμικῆς σὲ ἕνα περιορισμένο ἀριθμὸ πόλεων⁹. Ὁ

402-403. Ἡ ἀναφορὰ εἶναι στὸν M. Weber, μετάφρ. F. Knight, *General Economic History*, Glencoe, Ill., 1927, ἐπανεκτύπωση, Γκλένκο, Ἰλλινόι, 115 κ.έ.

8. R. S. Lopez, "The Silk Industry in the Byzantine Empire," *Speculum* 20 (1945), 1-42; Jacoby, "Silk in western Byzantium," 462. Στὸ ὑπὸ ἐκδοσιν ἔργο τῶν A. E. Laiou καὶ C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, [Καίμπριτζ, 2007] περιγράφονται οἱ παραγωγικὲς καὶ ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῶν πόλεων.

9. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, «Ἐργαστήρια ἐφυσάλωμῆς κεραμικῆς στὸ Βυζαντινὸ κόσμο,» *7ο Διεθνὲς Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου*, Ἀθήνα, 2003, 63-64.

Χαράλαμπος Μπούρας, που από χρόνια έχει διαπιστώσει την αναβίωση των πόλεων από τα μέσα του Η' αιώνα και μετά (ή πρώιμη χρονολόγηση ήταν προφητική, αν αναλογιστούμε όρισμένες πρόσφατες ανακαλύψεις), καταγράφει τις βιοτεχνικές και έμπορικές δραστηριότητες σε μια σειρά από Βυζαντινές πόλεις¹⁰. Μας θυμίζει επίσης πόσο περιορισμένες είναι οι αρχαιολογικές μαρτυρίες για τέτοιες δραστηριότητες, για διάφορους λόγους. Πρώτον, ότι πολύ λίγες Βυζαντινές πόλεις τής μέσης περιόδου έχουν ανασκαφεί σε έκταση. Το πρόβλημα αυτό είναι ιδιαίτερα όξυ στη Μικρά Ασία, όπου, σύμφωνα με τους ιστορικούς, η ανάκαμψη των πόλεων δεν μεταφράζεται σε παραγωγική και έμπορική άνθηση όπως έγινε στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα¹¹. Για τον λόγο αυτό, θα αναφερθώ συχνά στο Αμόριον, στη Μικρασιατική ενδοχώρα, όπου οι ανασκαφές που διεξάγονται ανατρέπουν, ή τουλάχιστον θέτουν υπό αίρεση, πολλές από τις θεωρούμενες κεκτημένες γνώσεις μας για τις μεσοβυζαντινές πόλεις. Στόν Έλλαδικό χώρο, ή πιό συστηματική, ή τουλάχιστον ή πληρέστερη, ανασκαφή έχει γίνει στην Κόρινθο, ή οποία, γι' αυτόν, ίσως, τον λόγο, κυριαρχεί στις αναφορές στην παραγωγή των πόλεων, αλλά και θεωρείται εξαίρεση. Δεν υπάρχει λόγος να επιμεινουμε στο γεγονός ότι τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών, πολύτιμα μόν, είναι όμως αποσπασματικά και τυχαία. Θυμίζει, ακόμη, ο Χ. Μπούρας, ότι ούτε τα έμπορικά καταστήματα ούτε τα βιοτεχνικά, μικρά σε μέγεθος και με εϋτελή, ίσως, κατασκευή, είχαν μεγάλη έλπιδα να επιβιώσουν¹². Προσδέτω τή

10. Ch. Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries," στο A. E. Laiou και άλλων, *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Ουάσινγκτον, 2002, τόμ. Β', 514 κ.έ. (στο έξής, τó έργο αυτό θα αναφέρεται ως *EHB*).

11. Ch. Bouras, "City and Village: Urban Design and Architecture," *JÖB* 31.2, 1981, 633. Οι Σάρδεις αποτελούν εξαίρεση, ακολουθεί ή Έφεσος, και πολύ λιγότερο ή Σύμωρη. Πρβλ. του ίδιου, στο *EHB*, τόμ. Β', 498-500.

12. Για τήν παρατήρηση αυτή, βλ. και A. Wilson, "Timgad and textile production," στο D. J. Mattingly και John Salmon, *Economies Beyond Agriculture in the Classical World*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, 2001, 288-89. Στόν τόμο καταγράφεται και ή όρδή παρατήρηση ότι στόν αρχαίο κόσμο, εκτός από τα μεγάλα αυτοκρατορικά έργαστήρια, ή παραγωγή γινόταν σε μικρά, οικογενειακά έργαστήρια, έπομένως ήταν μικρή κατά μονάδα, αλλά μπορούσε να είναι μεγάλη συνολικά. Τό ίδιο ισχύει και στο Δυτικό Μεσαίωνα, τουλάχιστον για τήν έποχή που μάς άπασχολεί.

λεπτομέρεια ότι οι κλίβανοι και γενικὰ τὰ κεραμικὰ ἐπιβιώνουν στὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὰ ἐργαστήρια κατασκευῆς ὑφασμάτων, τὰ ὁποῖα σπάνια ἀφήνουν κατάλοιπα. Οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ἐπομένως, καταγράφουν ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς παραγωγῆς. Μὲ βάση ὅλα αὐτά, ἐπιβάλλεται ἡ ἐκ νέου ἀνίχνευση τῆς λειτουργίας τῆς πόλης στὴ Βυζαντινὴ οἰκονομία τῶν μέσων χρόνων.

Πρὶν καταθέσω τὴ δική μου ἀνάλυση, θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ προσθέσω λίγα ἀκόμη λόγια γιὰ τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο στὸ ὁποῖο στηρίζονται πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν μὴ παραγωγικὴ μορφή τῶν Βυζαντινῶν πόλεων. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν τυπολογία τῶν πόλεων, βιομηχανικῶν καὶ προβιομηχανικῶν, ἔχει μακρὰ ἱστορία, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου *La cité antique* τοῦ Fustel de Coulanges, τὸ 1864. Ὁ γνωστότερος κοινωνιολόγος ποὺ ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα, εἶναι, βέβαια, ὁ Max Weber. Ὁ Weber ἐνδιαφερόταν κατ' ἀρχὴν νὰ ἐντοπίσει τὶς ἀπαρχές τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς συστήματος ὀρθολογικῆς παραγωγῆς καθὼς καὶ συστήματος στὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν ἴδιο, πάντα, «κεφάλαιο» σημαίνει τὴ χρῆση πλούτου γιὰ τὸν προσπορισμὸ κερδῶν ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Ἐντοπίζει τὶς ἀπαρχές τοῦ καπιταλισμοῦ στὶς δυτικὲς Μεσαιωνικὲς πόλεις. Σύμφωνα, πάντα, μὲ τὸν Weber, ὑπάρχουν τρεῖς πρωταρχικοὶ τύποι πόλεων, ἂν καί, ὅπως παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος, συχνὰ βρίσκουμε χαρακτηριστικὰ ἐνὸς τύπου σὲ πόλη ποὺ ἀνήκει σὲ ἄλλον τύπο. Στὴ «βασίλική» πόλη, οἱ κάτοικοι –καὶ ἡ οἰκονομία– ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη τοῦ ἄρχοντα. Μία παραλλαγή τῆς εἶναι ἡ πόλη ὅπου τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη ἔχει ἡ ἀριστοκρατία, καὶ ποὺ ἡ οἰκονομία τῆς στηρίζεται στὴν ἀστικὴ παραγωγή καὶ τὸ ἐμπόριο. Τὸ βασικὸ εἶναι ὅτι τὰ εἰσοδήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐνοίκιο τῆς γῆς, πάντα κατὰ τὸν Weber, καὶ κατὰ συνέπειαν οἱ πόλεις αὐτὲς εἶναι «καταναλωτικὲς». Σὲ αὐτὴν τὴν κατηγορία κατατάσσει τὶς πόλεις τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, ἂν καὶ σὲ ἄλλη μελέτη του οἱ Μεσαιωνικὲς πόλεις θεωροῦνται παραγωγικὲς καὶ ἐμπορικὲς. Ἡ δευτέρη κατηγορία εἶναι ἡ παραγωγικὴ πόλη, ὅπου ἡ ἰσχυρὴ ἀγοραστικὴ δύναμη βρίσκεται στὰ χέρια τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ μαζικὴ ἀγορὰ ἀποτελούμενη ἀπὸ ἐργάτες καὶ βιοτέχνες. Στὴν παραγωγικὴ πόλη, ἡ οἰκονομία στηρίζεται στὴ δευτερογενῆ παραγωγή, ἡ ὁποία διοχετεύεται ἐκτὸς τῆς πόλης. Ἡ τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τὶς ἐμπορικὲς πόλεις, στὶς ὁποῖες ὁ πλοῦτος (καὶ ἡ ἰσχυρὴ ἀγοραστικὴ δύναμη) ἀνήκει στοὺς ἐμπόρους.

Μία ἀπὸ τὶς σημαντικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς πόλης, ἐντοπίζεται στὸ ὅτι ἡ δευτέρη ἦταν ἀπολύτως προσανατολισμένη σὲ

οικονομικές, ὀρθολογικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστικά, ὁ Weber κάνει τὸν διαχωρισμὸ μεταξύ τοῦ homo politicus (ἀρχαία πόλη) καὶ τοῦ homo economicus (μεσαιωνική πόλη). Ἄλλες σημαντικές διαφορές ἔχουν νὰ κάνουν μετὰ τὴ δουλεία, διαδεδομένη στὴν ἀρχαία πόλη, καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν παραγωγῶν, καθὼς καὶ γενικότερα μετὰ τὴν πολιτικὴ δύναμη τῶν βιοτεχνῶν καὶ ἐμπόρων, στὴ μεσαιωνική πόλη¹³. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Weber δὲν ἦταν οὔτε ἐντελῶς συνεπεῖς, οὔτε συστηματικὰ ἐκπεφρασμένες. Ἄσκησαν, ὅμως, σοβαρὴ ἐπιρροή στοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητές, μεταξύ τῶν ὁποίων ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ M. I. Finley.

Τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ τῆς ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τῆς τρέχουσας ἀντίληψης γιὰ τὴ Βυζαντινὴ πόλη. Ὅπως ὁ Weber, ἔτσι καὶ ὁ Moses Finley ἔχει συνολικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ἀρχαία οἰκονομία –κυρίως αὐτὴν τῆς Ἀθήνας, τὴν ὁποίαν, ὅμως, ἐπεκτείνει καὶ στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία¹⁴. Κατὰ τὸν Finley, οἱ ἀρχαῖοι δὲν ἐγνώριζαν τὴν ἔννοια τῆς οἰκονομίας ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμαστε σήμερα. Ἡ κοινωνία εἶχε ὡς σκοπὸ ἀπλῶς τὴν αὐτάρκεια, τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ πραγματικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη: ὅσο καὶ ἂν αὐξάνονταν τὰ μεγέθη, ποτὲ ἡ οἰκονομία δὲν διαρθρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἢ μετὰ οἰκονομικὰ κίνητρα. Τὸ κράτος ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὴ συλλογὴ φόρων, ὄχι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη, ἐνῶ ἡ δουλεία προσέφερε ἕνα δέσμιο ἐργατικὸ δυναμικὸ. Πολλὰ χρήματα ἔβγαζε κανεὶς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ (μιλάει γιὰ political moneymaking), καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ βιοτεχνία ἢ τὸ ἐμπόριο. Οἱ ἄνθρωποι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν κοινωνικὴ τους θέση μᾶλλον παρὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους εὐρωστία. Ἡ βάση τῆς οἰκονομίας

13. Βλ. M. Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*, μετάφρ. R. I. Frank, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη, 1974 (1^η ἔκδοσις, 1909), 42-49, 336-348, 391 κ.έ., τοῦ ἰδίου, *Economy and Society; An Outline of Interpretive Sociology*, ἔκδ. G. Roth, C. Wittich, Μπέρκλεϋ, 1978, κεφ. 16 (The City), 1213-24, 1236-1362. Ὁ ὅρος «καταναλωτικὴ πόλη» (“Konsumenstadt”), γιὰ νὰ υποδηλώσει τὴν πόλη ὅπου τὰ μεγάλα εἰσοδήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐνοίκιο (μετὰ τὴν εὐρύτερη ἔννοια) τῆς γῆς, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Weber στὸ *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie*, 4^η ἔκδοσις, Tuebingen, 1956, II, 737-39 (= *Economy and Society*, 1216).

14. Χρησιμοποιῶ ἐδῶ κυρίως τὰ ἔργα τοῦ *The Ancient Economy*, Λονδίνο, 1973, καὶ “The ancient city”.

ήταν ή αγροτική παραγωγή, όχι άπλως με την πεζή έννοια ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού καλλιεργούσε τη γη, αλλά ότι αυτός ήταν περίπου ο μόνος χώρος όπου έδημιουργείτο υπεραξία. Οι πλούσιοι, ή άρχουσα τάξη, ζούσαν στις πόλεις, άπομυζώντας την ύπαιθρο. Η ιδεολογία της αϋτάρκειας δέν επέτρεπε οϋτε την επαγγελματική διαφοροποίηση οϋτε την επένδυση στο εμπόριο και τη βιοτεχνία που παρέμεναν τομείς με πολύ μικρή δραστηριότητα – λιανεμπόριο και μικροπαραγωγή. Μέρος, εξ άλλου, της βιοτεχνικής παραγωγής διεξαγόταν στην ύπαιθρο, και έν πάση περιπτώσει από δέσμιο έργατικό δυναμικό, τούς δούλους. Όλοι αϋτοί οί παράγοντες δέν εϋνοοοϋσαν την εφαρμογή της τεχνολογίας στην παραγωγή, και τó τεχνολογικό επίπεδο παρέμενε χαμηλό¹⁵. Η πόλη ήταν είτε παρασιτική, όπως ή Αθήνα και ή Ρώμη την εποχή που ήταν πρωτεύουσες αϋτοκρατορίας, είτε κατά βάση καταναλωτική. Σε αντίθεση, θεωρεί ότι οί μεσαιωνικές πόλεις της Δυτικής Εϋρώπης διέθεταν έξωτερική αγορά – τούς φεουδάρχες που ζοϋσαν στα κτήματά τους–, και έπομένως ανέπτυξαν ισχυρό δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Έκτοτε, οί έρευνες σχετικά με την εξέλιξη τών πόλεων της Βορειοδυτικής Εϋρώπης έχουν δείξει ότι δέν ισχύει αϋτή ή αντίληψη της πραγματικότητας.

Αντίστοιχα, οί «μινιμαλιστικές» έρμηνείες της Βυζαντινής οικονομίας όφείλουν πολλά στην ιδέα ότι και για τούς Βυζαντινούς ή αϋτάρκεια ήταν τó μέγιστο οικονομικό αγαθό¹⁶, καθώς και στο γεγονός ότι ή Βυζαντινή άριστοκρατία, στην εποχή που εξετάζουμε, ζοϋσε κατά κύριο λόγο στις πόλεις.

15. Ίδιαίτερα όξεία κριτική ως προς την ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει ασκηθεί στον Finley από τον Kevin Greene, "Technological innovation and economic progress in the ancient world: M. I. Finley reconsidered," *Economic History Review* LIII, 1 (2000), 29-59. Έξ άλλου, ό Karl Gunnar Persson (*Pre-Industrial Economic Growth; Social Organization and Technological Progress in Europe*, Όξφόρδη, 1988), έχει αναπτύξει μία ένδιαφέρουσα θεωρία, σύμφωνα με την όποια στις προβιομηχανικές κοινωνίες, ή τεχνολογική πρόοδος ήταν ένδογενής, άργή αλλά συνεχής, τουλάχιστον όταν τó επέτρεπαν οί δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες. Η άργή αλλά ύπαρκτή τεχνολογική πρόοδος και οικονομική ανάπτυξη στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένης της μεσαιωνικής, έχει υιοθετηθεί από τούς πιό σύγχρονους μελετητές τών κοινωνιών αϋτών.

16. Σχετικά με τó ιδεολόγημα της αϋτάρκειας, βλ. A. E. Laiou, "Economic Thought and Ideology," *EHB*, τόμ. Γ', 1125 κ.έ.

Το μοντέλο του Finley υιοθετήθηκε από πολλούς. Πολλοί άλλοι άσκησαν όξεία κριτική και εξακολουθούν να τὸ ἀμφισβητοῦν. Ἡ κριτική ἀσκήθηκε τόσο σὲ θεωρητική βάση, ἀπὸ ἱστορικούς μὲ οἰκονομική παιδεία, ὅσο και σὲ πραγματολογική βάση, ἀπὸ ἀρχαιολόγους. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα σὲ ἔκταση. Μερικά, ἐξ ἄλλου, ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὴν ἀρχαία οἰκονομία. Παραδέτω μόνο ὀρισμένες ἀντιρρήσεις ποὺ εἶναι γενικότερης φύσης. Ἡ ὕπαρξη πόλεων, κατὰ ὀρισμένους ἐρευνητές, κατ' ἀνάγκη ἐπιφέρει τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, καθὼς καὶ τὴν αὐξήση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ εἰσοδήματος ποὺ ξοδεύεται σὲ προϊόντα βιοτεχνίας¹⁷. Ἐπίσης, ἡ μικρὴ κατὰ μονάδα παραγωγή μπορεῖ συνολικὰ νὰ φθάνει σὲ ἀξιόλογα μεγέθη. Ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος δὲν γίνεται ἀπαραίτητα μὲ τεράστιες ἀνακαλύψεις. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἀργή καὶ βαθμιαία, καὶ νὰ ὀφείλεται στὴ συσσωρευμένη ἐμπειρία, τὴν ἐξειδίκευση στὴν παραγωγή καὶ τὴν μεγέθυνση τῆς ἀγορᾶς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν δημογραφικὴ ἄνοδο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὄψη τοῦ θέματος, τὰ πειστικότερα ἐπιχειρήματα προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους, ποὺ ἀντιτείνουν ὅτι ὁ Finley δὲν ἀξιοποίησε τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του καὶ, φυσικά, προσδέτουν καὶ νέα στοιχεῖα, ἀπὸ νέες ἀνασκαφές. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν ὅτι πρέπει ἡ ἀνάλυση νὰ εἶναι πιὸ ἐκλεπτυσμένη, καὶ ὅτι στὸν ἀρχαῖο κόσμον ἡ παραγωγή, οἱ ἀγορές καὶ τὸ ἐμπόριο δὲν ἦταν περιορισμένης ἐκτάσεως, ἀλλὰ πολὺ εὐρύτερες καὶ πολὺμορφες¹⁸.

Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ συμπεράσματα τοῦ Finley γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν σωστὰ καὶ γενικῶς ἀποδεκτά, δὲν εἶναι αὐταπόδεικτο ὅτι ἰσχύουν γιὰ τὸ Βυζάντιο. Στὸ πιὸ ἀπλὸ καὶ ἀπλοϊκὸ ἐπίπεδο, τὸ γεγονός ὅτι οἱ πόλεις τοῦ Βυζαντίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἦταν διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ Ἀθήνα καὶ τὴν Ρώμη, δὲν ἐπιτρέπει παραλληλισμούς μὲ τὶς δύο τελευταῖες. Ἀφ' ἐαυτῆς δέ, ἡ ἀπουσία τῆς δουλείας ὡς σημαντικοῦ παράγοντα στὴν ἀγροτικὴ καὶ τὴν δευτερογενῆ παρα-

17. Persson, *Pre-Industrial Economic Growth*, κεφ. 3, 4. Γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ, βλ. P. Millett, "Production to some purpose?" στὸ Mattingly καὶ Salmon, *Economies beyond agriculture*, 17-48.

18. Mattingly καὶ Salmon, *Economies Beyond Agriculture*: στὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ ἀρκετὰ ἐκτενῆ παρουσίαση τῶν διαφόρων ἀπόψεων σχετικὰ μὲ τὸ μοντέλο τοῦ Finley.

γωγή θα ήταν αρκετή για να διαφοροποιήσει τη Βυζαντινή παραγωγή από την κατά Finley άρχαία¹⁹.

Άς δούμε, λοιπόν πώς είχαν τα πράγματα στο Βυζάντιο. Κατ' αρχήν, να παραδεχτούμε ότι η Βυζαντινή άρχουσα τάξη, πού, τουλάχιστον ως τον ΙΒ' αιώνα, άντλοῦσε τὰ εισοδήματά της κυρίως από τή γῆ και τὰ αξιώματα, ἦταν αστική, δηλαδή, πολλά μέλη της ζούσαν στις πόλεις. Νὰ παραδεχτούμε, επίσης, ὅτι μαρτυρίες από διάφορα μοναστήρια δείχνουν ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε κάποια παραγωγή ὑφασμάτων, κυρίως για τίς ἀνάγκες τῶν μοναχῶν, καθώς και καλαδιῶν, κ.ο.κ. Σημαίνει, αὐτό, ὅτι οἱ μεγάλες γαιοκτησίες εἶχαν και δευτερογενή παραγωγή τέτοια ὥστε νὰ γίνονται τροχοπέδη στήν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων με τίς πόλεις; Βεβαίως ὄχι. Δέν εἶναι γνωστή, στό Βυζάντιο τῆς μέσης περιόδου, καμμία μεγάλη ἰδιοκτησία με σημαντική βιοτεχνική παραγωγή, ἐκτός, ἴσως, ἀπό μία ἐντελῶς ἐξαιρετική περίπτωση. Στά τέλη τοῦ Θ' αἰῶνα, ἡ πλούσια γαιοκτήμων τῆς Πελοποννήσου Δανηλῖς, ἡ «πλουτοκράτωρ γραῦς», σύμφωνα με τόν Κωνσταντῖνο Ζ' Πορφυρογέννητο²⁰, ἐπισκέφθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τόν Βασίλειο Α' κομίζοντας δῶρα: σκλάβους, χρυσά και ἀργυρά σκευή, και ὑφάσματα-μεταξωτά, και λινά τόσο λεπτά πού χωροῦσε τὸ καθένα τους σέ ἕνα κοντυλοφόρο, μᾶς λέει ὁ βιογράφος τοῦ Βασιλείου – και στήν ἀκολουθία της ἦταν και ἑκατό «σκιάστρια»²¹. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ Βασίλειος ἐκτίσει τή Νέα Ἐκκλησία, ἡ Δανηλῖς μέτρησε τὸ δάπεδο και «εἰργάσατο και ἀπέστειλε νακοτάπητας μεγάλους... θαύματος ἀξίους μεγέθει και ὠραιότητι». Ὁ συγγραφέας προσδέτει, ὅτι ὁ πλούτος της ἦταν πολὺ μεγαλύτερος αὐτοῦ ἐνός οἰουδήποτε ἰδιώτη, μὲνός κάπως μικρότερος αὐτοῦ τῶν ἡγεμόνων²². Ἡ Δανηλῖς εἶχε μεγάλη κτηματική

19. Βλ. *The Ancient Economy*, 76 κ.έ.

20. Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνους: I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, Βόννη, 1838, (*Vita Basilii*), 318.

21. Σκιάστρια: ὑφάντρα πού ὑφαίνει πολύχρωμα σχέδια: Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, τελευταία ἐκδοση, Γκράτς, 1958, s.v.

22. Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνους, 1838, 226-28, 316-21. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, Βερολίνο, 1973, 121-23, 160-61. Οἱ λέξεις σιδόνια ἢ σενδαῖς, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium," 459, προέρχονται ἀπὸ τή λέξη *sundus*, πού δηλώνει τὰ μεταξωτά. Τὰ «παμπούκια σιδόνια ἔργα» τοῦ κειμένου πρέπει νὰ ἦταν χρωματιστά και με σχέδια.

περιουσία, και πολύ πλούτο αποθηκευμένο σε χρυσάφι. Όλα αυτά τα υφάσματα, που τα κατασκευάζαν; Δεν νομίζω ότι μπορεί κανείς να το πει με βεβαιότητα. Ίσως να παράγονταν στην πόλη της Πάτρας, όπου πιθανώς ζούσε η Δαηλίδης, μπορεί και στα κτήματά της – ούτε αυτό είναι σαφές. Με δεδομένο τον αριθμό των σκλάβων που είχε στην κατοχή της, πάντα σύμφωνα με την ιστορία, που σίγουρα περιέχει υπερβολές, θα μπορούσε η παραγωγή να γίνεται στον «οίκο» της. Εάν είναι έτσι, πρόκειται για μοναδική και εξαιρετική περίπτωση από όσο ξέρουμε. Είναι, εξ άλλου, χαρακτηριστικό, ότι μετά τον θάνατό της ο κληρονόμος της, αυτοκράτωρ Λέων ΣΤ', απελευθέρωσε 3000 σκλάβους και τους έστειλε αποίκους στην Ίταλία, στο θέμα Λογγιβαρδίας – που σημαίνει ότι άλλαξε η οικονομική διάρθρωση του οίκου της Δαηλίδος.

Τέλος, να σημειωθεί ότι, και αν ακόμη δεν είχαν έτσι τα πράγματα, αν, δηλαδή, υπήρχε πράγματι κάποια στιγμή στο Βυζάντιο δευτερογενής παραγωγή στα μεγάλα κτήματα, αυτό δεν θα αποτελούσε a priori τροχοπέδη στην παραπέρα εξέλιξη. Στη Βορειοδυτική Ευρώπη του Μεσαίωνα, σύμφωνα με τις πρόσφατες έρευνες, η παραγωγή στις μεγάλες γαιοκτησίες οδήγησε αρχικά στην συγκρότηση πρωτο-πολισμάτων, κατόπιν στο εμπόριο, και τελικά στην ίδρυση πόλεων. Μία σοβαρή διαφορά στην οικονομική διάρθρωση της Βυζαντινής οικονομίας από τη Δυτικοευρωπαϊκή έγκειται ακριβώς στον διαφορετικό ρόλο των μεγάλων γαιοκτημάτων στη δευτερογενή παραγωγή²³.

Στο Βυζάντιο, κέντρο της δευτερογενούς παραγωγής ήταν οι πόλεις. Με δεδομένη την αποσπασματική φύση των πληροφοριών που διαθέτουμε, θα εξετάσω όχι τις πόλεις μία προς μία, αλλά την παραγωγή και τη διάθεση βιοτεχνικών προϊόντων σε τρεις σημαντικούς κλάδους. Όπως είναι γνωστό, στον Μεσαίωνα το σιτάρι και τα υφάσματα ήταν χαρακτηριστικά αγαθά εμπορίου, και μάλιστα του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων. Θα εξετάσω, επομένως, την παραγωγή υφασμάτων. Η παραγωγή κεραμικών, πάλι, και συγκεκριμένα εφυσάλωμων κεραμικών, προσφέρει ενδείξεις για την παραγωγή και το εμπόριο, τοπικό, περιφερειακό ή διεθνές. Μετά την κεραμική, θα εξετασθεί εν συντομία η υαλουργία,

23. A. Verhulst, *The Carolingian Economy*, Καμπριτζ, 2002, σ. 72 κ.έ., του ίδιου, "Marchés, marchands et commerce au Haut Moyen Âge dans l'historiographie récente," *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area Euroasiatica e l'area Mediterranea*, Σπολέτο, 1993, 23-43.

ή όποία επίσης είναι έν δυνάμει βιοτεχνία πού παράγει ύπεραξία, και τής όποίας τά προϊόντα μπορεί νά διατίθενται σέ άγορές με διαφοροποιημένη έμβέλεια.

Αρχίζω με τήν κεραμική²⁴. Για τόν Θ' και Ι' αιώνα λέγεται συνήθως ότι δύο ήταν τά κέντρα παραγωγής έφυαλωμένης κεραμικής, ή Κωνσταντινούπολη και ή Κόρινθος. Πράγματι ήταν κέντρα παραγωγής αυτές οι δύο πόλεις. Συγχρόνως, επιβάλλονται δύο διαπιστώσεις. Πρώτον, ότι ή παραγωγή έφυαλωμένων σκευών, μία τεχνολογική καινοτομία, αρχίζει σχετικά νωρίς. Στην Κωνσταντινούπολη ύπάρχουν μαρτυρίες για τίς άρχές του Ζ' αιώνα, στην Κόρινθο για τά τέλη του ίδιου αιώνα²⁵. Εικάζεται παραγωγή και σέ άλλες περιοχές, τή Σάμο, τή Θάσο, τήν Κρήτη, τήν Κύπρο, τίς Σάρδεις, τó Άνεμούριον, τήν Ίταλία, τόν Ζ' ή Η' αιώνα, αλλά όρισμένες άπό τίς μαρτυρίες χρίζουν περαιτέρω έπεξεργασίας ώς πρós τόν τόπο παραγωγής²⁶. Στη Θεσσαλονίκη έχουν βρεθεί κεραμικός κλίβανος και ίγνη λυωμένης έφύαλωσης, δυστυχώς με έπισφαλή χρονολόγηση, παρά τήν παρουσία νομίσματος του Λέοντος ΣΤ'²⁷. Στο Άμόριον, πρωτεύουσα του θέματος των Άνατολικών ώς τó 838, οι πρόσφατες ανασκαφές έχουν φέρεi στο φώς και κλίβανο αλλά και άπορρίμματα έφυαλωμένης κεραμικής σέ στρώμα πού χρονολογείται πριν άπό τήν καταστροφή τής πόλης άπό τούς Άραβες, τó 838²⁸. Σημειώνουμε τήν ιδιαίτερα γρήγορη γεωγραφική εξάπλωση αυτής τής τεχνικής, πού για τó Βυζάντιο ήταν καινοτόμος.

24. Θα ήθελα νά εκφράσω τίς θερμές μου εύχαριστίες στην κυρία Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, πού στάθηκε πολύτιμος άρωγός στην προσπάθειά μου νά καταλάβω τί συμβαίνει στον τομέα αυτόν.

25. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήρια,» 50-52. Πρβλ. Charles H. Morgan, III, *The Byzantine Pottery: Corinth*, τόμ. 11, Καίμπριτζ, 1942, 36-42.

26. A. Yangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna*, Άθήνα, 2005, 131-33, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική άπό τόν Έλληνικό νησιωτικό χώρο και άπό τήν Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): Μια πρώτη προσέγγιση,» *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Άθήνα, 2001, 231-66. Τής ίδιας, «Η έφυαλωμένη κεραμική. Νέα στοιχεία για τήν εμφάνιση τής έφύαλωσης στο Βυζάντιο,» στο Π.Γ. Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Έλευθέρα*, τομέας 1, τόμος Α', Άθήνα, 2004, 209-26. Εύχαριστώ τήν κυρία Νανώ Χατζηδάκη πού μου υπέδειξε τó βιβλίο τής κας Γιαγκάκη.

27. Α.Δ., 33.Β.2 (1978), 239-40.

28. B. Boehlendorf-Arslan, *Die glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*, Istanbul, 2004, 222-3.

Ἦδη, στὸν Θ' καὶ Γ' αἰώνα, ἡ παραγωγή διαφαίνεται ἀδρὰ διαφοροποιημένη, σημάδι παραγωγικότητας καὶ ὀρθολογικῆς ἀντιμετώπισης τῶν οἰκονομικῶν δυνατοτήτων. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰώνα, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Νικομήδεια καὶ ἴσως καὶ ἡ Νίκαια παρήγαγαν πολύχρωμα κεραμικά (Polychrome Ware), ὑποκατηγορία τῶν ἐφθαλωμένων κεραμικῶν ἀπὸ ἄσπρο πηλό (Glazed White Ware). Ὡς γνωστόν, πρόκειται γιὰ εἶδη πολυτελείας. Ποῦ καὶ σὲ ποιὸν διετίθεντο αὐτὰ τὰ προϊόντα; Ποιά, δηλαδή, ἦταν ἡ ζήτηση; Παρὰ τὴν εὐρεία γεωγραφικὴ ἐξάπλωσή τους (ἔχουν βρεθεῖ τέτοια κεραμικά στὴν Κόρινθο, τὴ Χερσώνα, τὴν Πρεσθλάβα, τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Κρήτη τὸν Γ' αἰώνα, ἀκόμη καὶ στὴν Κόρδοβα), ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ἡ ζήτηση προσερχόταν κυρίως ἀπὸ πλοῦσια στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ἢ ἀπὸ ἐκκλησίες²⁹. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ κοινωνικὰ περιορισμένη ἀλλὰ γεωγραφικὰ εὐρεία διάθεση, πού σπ' ἀλήθεια δὲν μᾶς βοηθάει στὴ διερεύνηση τοῦ χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας τῶν Βυζαντινῶν πόλεων, στὸν βαθμὸ πού ἡ παραγωγή ἦταν ἐστιασμένη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν ἐνδοχώρα της, ὅπως σωστὰ ἔχει ἀποκληθεῖ ἡ Βιθυνία³⁰. Τὸ Ἀμόριον, ἀντιθέτως, δὲν παρήγε εἶδη πολυτελείας. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα ἀν ἡ παραγωγή του ἦταν μεγάλη ἢ μικρή, ἀν προοριζόταν γιὰ τοπικὴ κατανάλωση ἢ γιὰ ἐξαγωγή. Θεωρῶ, ὅμως, σημαντικό ὅτι σὲ μία τόσο πρῶιμη ἐποχὴ μία πόλη κατ' ἐξοχὴν διοικητικὴ εἶχε ἤδη τέτοια παραγωγή. Σημειωτέον, ὅτι ὁ Chris Lightfoot, ὑπεύθυνος τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀμορίου, ἔχει ἀνακοινώσει ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ Θ' αἰώνα παραγόταν στὸ Ἀμόριον ἓνα σπάνιο εἶδος μὴ ἐφθαλωμένης κεραμικῆς, τὸ ὁποῖο προϋποθέτει ἐξαιρετικὰ ὑψηλὴ εἰδίκευση ἐκ μέρους τῶν κεραμοποιῶν³¹. Ἡ ἀγορὰ ἦταν ὀπωσδήποτε εὐρύτερη ἀπὸ τὸ πλοῦσιο στρώμα τῶν ἀξιωματούχων. Παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, σὲ πόσες ἄλλες πόλεις παρόμοιες μὲ τὸ Ἀμόριο ὑπῆρχε παραγωγή μὴ πολυτελοῦς ἐφθαλωμένης κεραμικῆς τὴν ἐποχὴ αὐτή. Εἶναι ἓνα desideratum γιὰ τὸ μέλλον, ἀλλὰ νομίζω ὅτι δὲν συντρέχει κανένας λόγος ὥστε τὸ Ἀμόριον νὰ ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὴ περίπτωση.

Τὰ πράγματα ἀλλάζουν σημαντικὰ στὸν ΙΑ', ΙΒ', καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΓ' αἰώνα. Κατ' ἀρχὴν, πληθαίνουν τὰ κέντρα παραγωγῆς πού εἶναι γνωστὰ στὸν

29. Laiou-Morrisson, *The Byzantine Economy*, κεφ. Γ'.

30. B. Geyer, J. Lefort, *La Bithynie au Moyen Âge*, Παρίσι, 2003.

31. Ch. Lightfoot, "The Amorion Project: The 1998 Excavation Season," *DOP* 55, 2001, 380.

Ἑλλαδικὸ κυρίως χώρο. Στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Κόρινθο, τὸ Ἀμόριον, προστίθενται ἄλλες πόλεις: ἡ Θεσσαλονίκη, ἀργότερα ἡ Θήβα, ἀλλὰ καὶ μικρότερες, πὺ δὲ ὑπέθετε κανεὶς ὅτι ἐντάσσονται ἀκριβῶς στὸ μοντέλο τῆς καταναλωτικῆς πόλης: ἡ Σπάρτη, ἡ Λάρισα, τὸ Ἄργος, ἡ Ἀθήνα καὶ ἄλλες³². Γιὰ τί εἶδους παραγωγῆ, ὅμως, πρόκειται; Ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ἡ παραγωγὴ τοῦ Χάνδακα, γιὰ παράδειγμα, ἢ τῆς Βέροιας, μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης καὶ πιθανότατα καὶ τὸ τοπικὸ ἐμπόριο μεταξὺ ὑπαίθρου καὶ πόλης. Ἄλλες πόλεις ἐξυπηρετοῦσαν καὶ εὐρύτερες ἀγορές, πέραν τῆς τοπικῆς κατανάλωσης. Τὸ Ἀμόριον, ἐμπορικὸ κέντρο ὡς τὸ 1071, ἴσως διοχέτευε τὴν παραγωγὴ του στὴν περιφερειακὴ ἀγορά. Οἱ συνεχιζόμενες ἀνασκαφές ἐλπίζω νὰ μᾶς δώσουν περισσότερα στοιχεῖα. Λιγότερο ἀναμενόμενη εἶναι ἡ (πιθανολογούμενη) ἐξαγωγή κεραμικῶν ἀπὸ τὴ Σπάρτη στὴν Ἀπουλία καὶ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἢ πῶς συγκεκριμένα τὴν Ἀθήνα, στὴ Νότια Γαλλία καὶ τὴ Γένοβα³³. Γενικότερα

32. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, «Ἐργαστήρια», 47 κ.έ. Πρβλ. Laiou-Morrison, *The Byzantine Economy*, κεφ. Δ'. Στὸ βιβλίο αὐτὸ ἔχω ἐπιμείνει ὅτι ἡ Ἀθήνα πρέπει νὰ ἦταν σημαντικό κέντρο παραγωγῆς. Πράγματι, ἔχουν βρεθεῖ στὴν πόλη αὐτὴ κλίβανοι, ἀπορρίμματα ἐφυσλωμένης κεραμικῆς καὶ πολὺ ὠραῖα κεραμικά, πιθανῶς τοῦ IB' αἰώνα. Ἐφυσλωμένες γαβάθες καὶ σαλτσάρια εἶναι τοῦ I-IB' αἰώνα: Α. Κ. Ὀρλάνδος, «Ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1964, Ἀθήνα, 1967, 16, 37 καὶ 58. Εὐχαριστῶ τὸν κύριο Χ. Μπούρα πὺ μου ὑπέδειξε τὴ δημοσίευση αὐτὴ. Βλ. ἐπίσης, Ν. Σαραγᾶ, «Ἐργαστήρια κεραμικῆς Βυζαντινῶν χρόνων στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη», *Εἰκοστὸ δεῦτερο συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Περιλήψεις, Ἀθήνα, 2002, 97-8.

33. Οἱ L. Vallauri, G. Démians d'Archimbaud, «La circulation des céramiques byzantines, chypriotes et du Levant chrétien en Provence, Languedoc et Corse du Xe au XIVe siècle», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς*, 137-52, βρίσκουν κεραμικά στὴν Προβηγγία τὸν I-IA' αἰώνα, καὶ ἀθηναϊκὰ ἐφυσλωμένα κεραμικά στὴ Μασσαλία καὶ Λιγυρία ἀπὸ τὸν IA' ὡς τὰ τέλη τοῦ IB' αἰώνα (σσ. 141-43). Πρβλ. A. Gardini, «La ceramica bizantina in Liguria», στὸ S. Gelichi, *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia*, Φλωρεντία, 1993, 70. Ἡ Helen Patterson (στὸ ἴδιο, 104 κ.έ.) ἀναφέρει ἐξαγωγή στὴν Ἀπουλία ἐφυσλωμένων κεραμικῶν ἀπὸ ἄσπρο πηλὸ καθὼς καὶ ἀπὸ κόκκινο πηλὸ (Κορίνθου), ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Θ' ἕως τὰ τέλη τοῦ IB' αἰώνα, καθὼς καὶ τὴν ἐξαγωγή, πάντα στὴν Ἀπουλία, διαφόρων τύπων ἐφυσλωμένων κεραμικῶν στὰ τέλη τοῦ IA' καὶ τὸν IB' αἰώνα. Ὁ S. Gelichi (στὸ ἴδιο, 19-20) διαπιστώνει τὴν ἐμφάνιση Βυζαντινῶν κεραμικῶν

αυτήν τήν εποχή παρατηρείται έξαγωγή λεπτεγγάρων κεραμικῶν (Fine Sgraffito Ware) στήν Ἰταλία, καί συγκεκριμένα στήν περιοχὴ τῆς Βενετίας, ὅπου ἐπηρέασαν τὴν ντόπια παραγωγὴ³⁴. Εἰσαγωγὴ Βυζαντινῶν κεραμικῶν, προερχομένων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἴσως καὶ ἀπὸ ἄλλου, παρατηρεῖται καὶ στὴ Δοβρουτσὰ καὶ τὴν Χερσώνα.

Μελετώντας τὴν τεχνικὴ τῶν κεραμικῶν, ἡ Δ. Παπανικολά-Μπακιρτζῆ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχαν, σὲ λίγα κέντρα, καλὰ ὀργανωμένα ἐργαστήρια, μὲ ἐξειδικευμένους τεχνίτες, ποὺ παρήγαν κεραμικὰ ὑψηλῆς αἰσθητικῆς καὶ σχετικὰ μεγάλῆς ἀξίας, ποὺ δὲν ἦταν, ὅμως, εἶδη πολυτελείας. Τὰ προϊόντα τους διοχετεύονταν στὸ ἐμπόριο, διαπεριφερειακὸ καὶ διεθνές³⁵. Ὡς τέτοια κέντρα θεωρεῖ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Κόρινθο. Θυμίζω ὅτι στήν Κόρινθο ἔχουν γίνεи οἱ πληρέστερες ἀνασκαφές, καὶ ἴσως τὸ οἶνει μονοπώλιό της, ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ ναυάγιο τῆς Ἀλοννήσου, τῶν μέσων τοῦ ΙΒ' αἰ. μὲ φορτίο ἀπὸ λεπτεγγάρων κεραμικῶν, καὶ τοῦ Καστελλόριζου, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΙ' μὲ ἀδρεγγάρων κεραμικῶν (Aegean Ware ἢ Incised Sgraffito), ἀποδεικνύουν τὴν ποιότητα τῆς παραγωγῆς, καθὼς καὶ τὴ διακίνησή της μὲ πλοῖα, δηλαδή, σὲ κάποιες, ἀπροσδιόριστες πρὸς τὸ παρόν, ἀποστάσεις.

σὴν Ἰταλικὴ ἀγορὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα, καὶ κάμψη μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΙ'. Ὁ Gardini μιλάει γιὰ τὴν παρουσία ἐφύλακτων κεραμικῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (ἡ παραγωγὴ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν ὀρυκτολογικὴ ἀνάλυση) καὶ ἴσως τὴν Κόρινθο τὸν ΙΒ'-ΙΙ' αἰώνα. Γιὰ τὸν τύπο τῶν κεραμικῶν, βλ. καὶ A. Frantz, "Middle Byzantine Pottery in Athens," *Hesperia* 7 (1938), 429-67, ἡ ὁποία, ὅμως, ὑποθέτει ὅτι τὰ κεραμικὰ ποὺ βρέθηκαν στήν Ἀθήνα, στήν Κόρινθο, στὴ Θήβα καὶ ἄλλου ἦταν εἰσηγμένα ἀπὸ κέντρα παραγωγῆς ἐκτὸς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου (σ. 438).

34. V. François, "Sur la circulation des céramiques byzantines en Méditerranée orientale et occidentale," *La céramique médiévale en Méditerranée*, Aix-en-Provence, 1997, 231-36, μὲ χάρτες ποὺ καταγράφουν τὴ γεωγραφικὴ διάδοση διαφόρων τύπων κεραμικῶν.

35. «Ἐργαστήρια,» 63-64. Τοπικὸ ἐμπόριο: ἀκτῖνα περίπου 50χμ.· περιφερειακὸ: ἀκτῖνα περ. 50-300 χμ.· διαπεριφερειακὸ: ἀκτῖνα πάνω ἀπὸ 300 χμ.· L. de Ligt, *Fairs and Markets in the Roman Empire*, Ἄμστερνταμ, 1993, 15 κ.έ. Κατὰ τὴν Cecile Morrisson, στὸ Laiou καὶ Morrisson, *The Byzantine Economy*, τὸ τοπικὸ ἐμπόριο διεξαγόταν σὲ ἀποστάσεις ποὺ περιορίζονταν σὲ μιὰς ἡμέρας ταξίδι, σὲ ἀκτῖνα 50 χμ., ἢ μιὰς μέρας θαλάσσιο ταξίδι, ἀποψη ποὺ ἴσως βασίζεται στὸ L. Durliat, *De la ville antique à la ville Byzantine; le problème des subsistances*, Πάρις, 1990, 563.

Ἄς ἐπιχειρήσουμε οικονομική ἐρμηνεία τῶν λίγων στοιχείων πού ἀνέφερα, καί πού οἱ ἀρχαιολόγοι γνωρίζουν μέ λεπτομέρειες καί σέ βάθος. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, διαφαίνεται ἱεράρχηση στήν παραγωγή καί τή διάθεση τῆς παραγωγῆς: τοπική ἀγορά, περιφερειακή ἀγορά, διαπεριφερειακή καί διεθνῆς ἀγορά. Τò φαινόμενο εἶναι ὑγιές ἀπό οικονομική ἄποψη. Κάθε εἶδος ἀγορᾶς ἔχει τή δική του σημασία. Ἡ τοπική ἀγορά σηματοδοτεῖ τίς σχέσεις ὑπαίθρου-πόλης, ἐπομένως ἤδη δὲν χωράει στό μοντέλο τῆς καταναλωτικῆς πόλης. Εἶναι ἡ λιγότερο τεκμηριωμένη γιά τήν κεραμική αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλά, κατὰ τήν ἄποψή μου, σίγουρη. Ἄν καί σημειώνεται κάποια ἐπαγγελματική διαφοροποίηση στὸν ἀγροτικό πληθυσμό, καί, ἀπὸ τὰ ὀνόματα, κυρίως, τῶν χωρικῶν ἀνιχνεύεται ἡ ὑπαρξή κεραμῶν³⁶, κανένα στοιχεῖο, ποτέ, δὲν ἔχει ὑποδηλώσει τήν παραγωγή ἐφυσωμένης κεραμικῆς στήν ὑπαίθρο πρὶν ἀπὸ τήν Παλαιολόγειο περίοδο. Κατὰ τή γνώμη μου, τὸ περιφερειακὸ ἐμπόριο ἀποτελεῖ τὸ κομβικὸ σημεῖο γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῆ διαμόρφωση τῆς ἀγορᾶς, τουλάχιστον σὲ προϊόντα πού δὲν εἶναι ὑψηλῆς πολυτελείας³⁷. Μέσω αὐτοῦ, ἀνοίγεται ἡ οἰκονομία στήν ἀνταλλαγή προϊόντων πού ξεπερνοῦν τίς ἀνάγκες τῆς αὐτάρκειας, καί διευρύνεται καί αὐξάνεται σημαντικά ἡ ἀγορά. Τὸ διαπεριφερειακὸ καί τὸ διεθνῆς ἐμπόριο ἔχουν συναφῆ λειτουργία, ἀλλὰ διαφορετικὴ ἐμβέλεια ἀπὸ ὅ,τι τὸ περιφερειακὸ, δεδομένου ὅτι σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ διακινούμενα προϊόντα εἶναι πολυτελείας, ἢ, ὅπερ πιὸ ἐνδιαφέρον, ἡμιπολυτελείας. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κεραμικά, διαφαίνεται καί περιφερειακὸ καί διαπεριφερειακὸ ἐμπόριο ἐφυσωμένων ἀγγείων καί πινακίων, καί, βέβαια, τεκμηριώνεται τὸ διεθνῆς ἐμπόριο. Ὑποθέτω ὅτι τὰ πλοῖα πού ναυάγησαν ἔξω ἀπὸ τήν Ἀλόνησο καί τὸ Καστελλόριζο ἐπιδίδονταν εἴτε σὲ περιφερειακὸ εἴτε σὲ διαπεριφερειακὸ ἐμπόριο. Ἐλπίζω ὅτι μελλοντικά οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες θὰ διαφωτίσουν περισσότερο τὴ σχετικὴ σημασία τοῦ κάθε εἴδους ἐμπορίου.

Ἱεράρχηση, λοιπόν. Καί ἱεράρχηση, ἀναμφίβολα, στὴ δομὴ τῆς ζήτησης.

36. J. Lefort, "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries," *EHB*, τόμ. Α', 309.

37. Ὁ Α. Ρ. Kazhdan, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Μπέρκλεϋ, Λονδίνο, 1985, 49-50, δίνει τὸν χρόνο ταξιδίου μεταξύ διαφόρων πόλεων ἢ περιοχῶν σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν συγχρόνων: 3 ἡμέρες ἀπὸ τήν Κωνσταντινούπολη στήν Ἀδριανούπολη, 8 ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸν Δούναβη, 8 ἀπὸ τὴ Νίκαια στήν Ἀντιόχεια, κ.ο.κ.

Τὰ κεραμικά πολύ καλής ποιότητας πρέπει νὰ εἶχαν πελατεία σχετικά εὐπορη, ἀστική, καὶ μὲ αἰσθητικές ἀναζητήσεις. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο τεκμαίρεται, ὡς ἓνα βαθμὸ, καὶ ἀπὸ τὴ διαφοροποίηση τοῦ στυλ μεταξύ τῆς παραγωγῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Κορίνθου – ἓνα εἶδος μόδας. Ἡ πελατεία δὲν εἶναι μόνον ἡ ὑψηλὴ ἀριστοκρατία καὶ ἡ αὐλὴ ἢ οἱ ἀξιωματοῦχοι. Περιλαμβάνει ὅπως-δήποτε ἓναν εὐρύτερο ἀστικὸ πληθυσμὸ. Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ, καὶ σωστά, ὅτι ὁ ΙΑ'-ΙΒ' αἰώνας ἦταν ἐποχὴ οικονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ οικονομικῆς εὐρωστίας γιὰ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Βυζαντίου. Βέβαια, ἡ ζήτηση δὲν εἶναι μόνον θέμα διαθέσιμων πόρων, ἀλλὰ καὶ ἐπιλογῆς γιὰ τὴ διάθεση τῶν πόρων. Ἡ Μ. Γερολυμάτου ἔχει δείξει ὅτι στὸν ΙΑ'-ΙΒ' αἰώνα ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν ἀγαθῶν, καὶ ἀντίστοιχα αὐξάνεται ἡ ζήτηση γιὰ προϊόντα ποὺ πληροῦν αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις. Ἡ ζήτηση γιὰ προϊόντα ἡμιπολυτελείας ἀγγίζει πλέον εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, πέραν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους καὶ τὴν ἀριστοκρατία³⁸. Πρόκειται γιὰ μίαν πολὺ σημαντικὴ ἐξέλιξη, ποὺ διευρύνει τὴ ζήτηση καὶ μεγεθύνει τὶς ἀγορές, καὶ τὴν ὁποία θὰ διαπιστώσουμε καὶ γιὰ τὴ βιοτεχνία ἢ βιομηχανία ὑφασμάτων. Ἐπιμένω στὸ ὅτι μιλάμε γιὰ προϊόντα ἡμιπολυτελείας. Ἐκεῖ βρίσκονται οἱ μεγάλες ἀγορές, ἐκεῖ καὶ τὰ κέρδη³⁹.

Ἡ ὑαλοურγία θὰ μᾶς ἀπασχολήσει λιγότερο, κυρίως γιὰ τὸ δημοσιευμένο ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ εἶναι περιορισμένο καὶ προέρχεται ἀπὸ λιγοστὰ κέντρα. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ καθόλου μὲ τὰ ἀντικείμενα μεγάλης πολυτελείας καὶ ἀξίας, ποὺ πιθανότατα παράγονταν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶχαν πολὺ περιορισμένη ἐγχώρια ἀγορά, ἐνῶ ὅσα τώρα βρίσκονται σὲ μουσεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ μὴ ἐμπορικὲς συναλλαγές. Οὔτε θὰ μιλήσω γιὰ τὴν παραγωγὴ ψηφίδων, γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν ὁποίων δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε. Θὰ ἀρκεσθῶ

38. Μ. Γερολυμάτου, «Ἐμπόριο, κοινωνία καὶ αἰσθήσεις, 11ος-12ος αἰώνας,» στὸ Χρ. Ἀγγελίδη, *Τὸ Βυζάντιο ὄριμο γιὰ ἀλλαγές*, Ἀθήνα, 2004, 257-68.

39. Ο C. Cipolla ἔχει τονίσει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ἰδίως γιὰ τὴν προβιομηχανικὴ ἐποχὴ, ὅπου ἡ ζήτηση γιὰ προϊόντα μικρᾶς ἀξίας εἶναι σχετικά χαμηλὴ, ἐφ' ὅσον αὐτὰ παρασκευάζονται στὴν οἰκιακὴ οικονομία, καὶ δὲν ἀποφέρουν σοβαρὰ κέρδη στὸν ἔμπορο: *Before the Industrial Revolution*, Λονδίνο, δευτέρη ἐκδόση, 1981, κεφ. Α'. Σημειώνω, ὅμως, ὅτι ἡ συνολικὴ ζήτηση γιὰ προϊόντα μικρᾶς ἀξίας εἶναι, πάντως, σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀστικὴ οικονομία, τὴν ὁποία τροφοδοτεῖ, καὶ στὴν ὁποία μεταφέρεται μέρος τοῦ πλεονάσματος τῆς ὑπαίθρου.

σὲ ὀρισμένες διαπιστώσεις. Γιὰ ἀκόμη μιὰ φορά, ἐξαρτώμεθα, τουλάχιστον ὡς πρόσφατα, ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Κορίνθου ὡς πρὸς τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια. Ἐδῶ, ὡς γνωστὸν στοὺς ἀρχαιολόγους, τεκμαίρεται ἡ ὑπαρξὴ ἀξιόλογης βιοτεχνίας ἢ βιομηχανίας, ἂν προτιμάει κανεὶς, γυαλικῶν, μὲ μεγάλη παραγωγὴ, καὶ σὲ καλὴ ποιότητα, μὲ ποικίλα σχήματα καὶ διάκοσμο. Συγχρόνως, ὑπάρχει σοβαρὴ διχογνωμία ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησιν τῶν εὐρημάτων. Στὴν ἀρχικὴ μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ τὴν πρώτη δημοσίευση, ἡ G. R. Davidson ὑποστήριξε ὅτι τὰ «ἐργοστάσια», ὅπως τὰ ἀποκάλεσε, ὑαλοουργίας στὴν Κόρινθο πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὸν ΙΑ'-ΙΒ' αἰῶνα. Ἀργότερα, ὁ David Whitehouse θεωρήσε ἀνασφαλῆ τὴ χρονολόγησιν, καὶ ἀντέταξε ὅτι τὰ ἐργοστάσια ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας, καὶ ὅτι οἱ βιοτέχνες ἦσαν Ἴταλοί, ἀποψη τὴν ὁποίαν ἔχει ἐνστερνισθεὶ καὶ ὁ Guy Sanders⁴⁰. Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Whitehouse ἀναθεώρησε τὴ χρονολόγησιν δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς. Οὔτε, κατὰ συνέπειαν, ἐπιτρέπουν τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα στὸ ὁποῖο κατέληξε: «δεδομένου ὅτι ἡ παραγωγὴ γυαλιοῦ στὴν Ἰταλία ἀρχίζει τὸν ΙΓ' αἰ., καὶ ὅτι τὰ ἀντικείμενα μοιάζουν μὲ αὐτὰ τῆς Κορίνθου, πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε σοβαρὰ τὴν πιθανότητα νὰ ἄρχισε καὶ νὰ τελείωσε ἡ παραγωγὴ γυαλιοῦ στὴν Κόρινθο τὴν ἐποχὴ τῆς Φράγκικης κατοχῆς, καὶ οἱ ὑαλοουργοὶ νὰ ἦσαν Ἴταλοί». Μὲ αὐτὴν τὴ χρονολόγησιν, θὰ ἀνατρεπόταν ἡ ἀρχικὴ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἦταν τὰ γυαλικά τῆς Κορίνθου ποὺ ἐπηρεάσαν τὴν παραγωγὴ τῆς Ἰταλίας. Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, πρὶν ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις τοῦ Whitehouse, εἶχα ὑποστηρίξει, ἀκολουθώντας καὶ τὸν Astone Gasparetto, ὅτι πράγματι προηγεῖται ἡ παραγωγὴ τῆς Κορίνθου, καὶ ὅτι ἡ ἐπέκτασις τῶν Βενετῶν, κυρίως, ἐμπόρων, στὴ Βυζαντινὴ ἐπικράτεια ὁδήγησε στὴν ἀντικατάστασιν τῆς Κορίνθου ἀπὸ τὴ Βενετία ὡς κέντρο παραγωγῆς γυαλικῶν, μὲ τὴν εἰσαγωγὴν στὴ Βενετία τόσο τεχνογνωσίας ὅσο καὶ τεχνιτῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἕως ὅτου, στὸν ὕστερο ΙΓ' αἰῶνα, κατέληξε νὰ ἐξάγει ἡ Βενετία στὶς τέως Βυζαντινὲς ἐπαρχίες γυαλικά καθημερινῆς χρήσεως (φτηνὰ ποτήρια) κατασκευασμένα συγκεκριμένα

40. G. R. Davidson, "A Medieval Glass Factory at Corinth," *AJA* (1940), 297-327. Davidson, *Corinth*, vol. XII, *The Minor Objects*, Princeton, 1952. D. Whitehouse, "Glass-making at Corinth: A Reassessment," *Ateliers de verriers: De l'Antiquité à la période pré-industrielle* (Rouen, 1991), 73-82. Ὁ Whitehouse ἀναφερόταν σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἐργαστήρια, αὐτὸ ποὺ βρίσκεται στὸ νοτιοκεντρικὸ μέρος τῆς Ἀγορᾶς.

γι' αυτή την περιοχή⁴¹. Απέδωσα, δηλαδή, την εξέλιψη, σχεδόν, της βιοτεχνίας της Κορίνθου και την αντίστοιχη άνθηση της μετέπειτα διάσημης Βενετσιάνικης υαλουργίας στις νέες συνθήκες και τις νέες δυνατότητες που δημιούργησε η Βενετσιάνικη κυριαρχία σε μέρος της Ανατολικής Μεσογείου.

Παραδόξως, ίσως, όρισμένοι ιστορικοί, όπως ο David Jacoby, έχουν υιοθετήσει την άποψή μου, και την φέρνουν ως παράδειγμα γενικότερων διαδικασιών, ενώ οι αρχαιολόγοι παραμένουν άσυγκίνητοι. Πολύ περισσότερο παράδοξο και ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι παρατηρείται, μεταξύ των ξένων αρχαιολόγων, μία σχεδόν πλήρης απόρριψη ακόμη και της σκέψης ότι μπορεί οι Βυζαντινοί από μόνοι τους να ανέπτυξαν βιομηχανία υαλουργίας. Η Davidson είχε αποδώσει την υαλουργία της Κορίνθου σε Έλληνες πρόσφυγες ή μετανάστες από την Αίγυπτο – θεωρία που δεν τεκμαίρεται. Ο Whitehouse την απέδωσε στους Ίταλους. Άλλοι έρευνητές επεξέτειναν την εικαζόμενη αδυναμία των Βυζαντινών και σε άλλους τομείς της υαλουργίας. Στην Κωνσταντινούπολη, στη Μονή της Χώρας (1120) και τη Μονή του Παντοκράτορος (1124-1136) έχουν βρεθεί θραύσματα υαλοπινάκων με συνθέσεις από γυαλί σε διάφορα χρώματα, δηλαδή, vitraux. Αρχικά, θεωρήθηκε, από τον Megaw, ότι οι υαλοπίνακες είναι Βυζαντινοί του ΙΒ' αιώνα. Αργότερα, όμως, όρισμένοι έρευνητές τους χρονολόγησαν με δυσερμήνευτη επίμονη στην εποχή μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Ούτως ή άλλως, δηλαδή ανεξάρτητα από τη χρονολόγηση, αποδίδουν την παραγωγή αυτή είτε στην επίδραση δυτικών τεχνικών είτε σε Ίταλους ή Γερμανούς τεχνίτες, οι όποιοι κατά τα άλλα δεν μαρτυρούνται. Οι J. Henderson και Marlia Mango έχουν πλέον αποδείξει, με χημική ανάλυση, ότι η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στα vitraux της Μονής της Χώρας είναι τελείως διαφορετική από εκείνες της Δυτικής Ευρώπης, και ότι επομένως οι υαλοπίνακες μάλλον κατασκευάστηκαν επί τόπου⁴². Θα έλεγε κανείς ότι το θέμα λύθηκε, αλλά μία ακόμη μελέτη επανέρχεται, με

41. A. E. Laiou, "Venice as a Center of Trade and of Artistic Production in the Thirteenth Century," στο *Atti del XXIV Congresso del Comitato Internazionale di Storia dell'Arte, sez. 2, Μπολόνια*, 1982, 14-15, 18-19. Πβλ. A. Gasparetto, "La verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen Âge," στο *Verre médiéval aux Balkans (Ve-XVe siècle)*, Institut des études balkaniques, Académie serbe des sciences et des arts, Βελιγράδι, 1975, 143-56.

42. J. Henderson, M. M. Mango, "Glass at Medieval Constantinople; Preliminary Sci-

τήν άτεκμηρίωτη θεωρία ότι οί ύαλοπίνακες κατασκευάστηκαν μέν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά από τεχνίτες από τή Δυτική Εύρώπη⁴³. Η άπορία πού εκφράζεται από όρισμένους έρευνητές, γιατί, άραγε, οί Βυζαντινοί δέν συνέχισαν τήν παραγωγή vitraux, και πού έμφανίζεται περίπου ως άποδεικτικό στοιχείο για τή δυτική προέλευση τών λιγιστών παραδειγμάτων πού διαδέτουμε, έχει μία πολυ άπλή άπάντηση, όπως διαπιστώνει και ή F. dell' Acqua: πολύχρωμα vitraux μαζί με τόν ποικίλο και ζωηρόχρωμο διάκοσμο με ψηφιδωτά ή τοιχογραφίες θά ήταν ένα αισθητικό έγκλημα, και τέτοια έγκλήματα, από όσο ξέρουμε, οί Βυζαντινοί δέν διέπρατταν εύκολα.

Οί εικάσιές για τή Δυτικογενή παραγωγή Βυζαντινού γυαλιού κατά τή γνώμη μου είναι λανθασμένες, αλλά επίσης, προέρχονται λιγότερο από διάθεση να ύποτιμηθεί ή παραγωγή του Βυζαντίου, και περισσότερο από τήν ιδεοληψία ότι δέν ήταν ίκανοί οί Βυζαντινοί να παράγουν προϊόντα τεχνολογικά καινοτόμα ή πού άπευδύνονταν σε μεγάλες άγορές-άποψη πού μās επαναφέρει στη θεωρία τής μη παραγωγικής πόλης. Και έδω, πολύτιμος σύμβουλος άποδεικνύεται τó Άμόριον. Από τις άνασκαφές πού έχουν γίνει ως τώρα, έχουν δημοσιευθεί περίπου 7.500 θραύσματα γυαλιού. Είναι άντικείμενα καθημερινής χρήσης, συμπεριλαμβανομένων και έπιζωγραφισμένων άντικειμένων, όπως είναι τά βραχιόλια. Σε δύο περιπτώσεις, τά άντικείμενα (χερούλια φλυτζανιών) μοιάζουν με εκείνα τής Κορίνθου, πράγμα πού νομίζω έπιβεβαιώνει πανηγυρικά τó πρώιμο τής Κορινθιακής παραγωγής⁴⁴.

Τά γυάλινα άντικείμενα του Άμορίου παρουσιάζουν γενικότερο ένδιαφέρον. Πρώτον, πρόκειται για ένα σημαντικό δείγμα, τó όποιον άνάγεται τόσο στην έποχή πού συχνά άποκαλείται «σκοτεινοί αιώνες» (Ζ' αι. έως 838), όσο και στη Μέση Βυζαντινή έποχή, δηλαδή, στόν Γ' - ΙΑ' αιώνα - έποχές, ιδίως ή πρώτη, με λίγα εύρήματα. Δεύτερον, ύπάρχει διαφοροποιημένη παραγωγή. Τó αρχιτεκτο-

entific Evidence," G. Dagron, C. Mango, *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot, 1995, 346-56.

43. F. dell'Acqua, "Enhancing Luxury through Stained Glass from Asia Minor to Italy," ύπό έκδοσιν στο *Dumbarton Oaks Papers*. Εύχαριστώ τή συγγραφέα πού μου επέτρεψε να δώ τή μελέτη της πριν από τή δημοσίευση.

44. M. A. V. Gill, *Amorium Reports, Finds I; The Glass (1987-1997)*, Όξφόρδη, 2002, άρ. 277-78 και βλ. Lightfoot και Ivison, στόν ίδιο τόμο, 259-64.

νικό γυαλί (ύαλοπίνακες τής ἐκκλησίας τής Κάτω Πόλης), πού χρονολογείται στὰ 850-950, εἶναι ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τοῦ εἴδους. Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦνται καὶ οἱ περίπου 23.000 ψηφίδες ἀπὸ γυαλί ἢ πέτρα, γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας. Τρίτον, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀντικείμενα εἶναι καθημερινῆς χρήσης, ἐντύπωση προκαλοῦν λίγα ἀντικείμενα, τέσσερα τὸν ἀριθμὸ, ἀπὸ δίχρωμο ἰριδίζον γυαλί, κυρίως κυανοῦν καὶ κόκκινο⁴⁵. Δύο ἀπὸ αὐτὰ χρονολογοῦνται στὸν ὕστερο Η΄ καὶ τὸν πρώιμο Θ΄ αἰῶνα, καὶ δύο στὸν Ι΄- ΙΑ΄ αἰῶνα. Οἱ ἐρευνητὲς εἰκάζουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἄγνωστο ὡς τώρα τύπο Βυζαντινοῦ γυαλιοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει κάποιες ὁμοιότητες μετὰ τὴν παραγωγὴ τῆς Κορίνθου. Τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἡμιπολυτελείας, ἀπὸ πολὺ λεπτὸ καὶ εὐθραυστο γυαλί, πάχους ἐνὸς χιλιοστοῦ.

Τέλος, ἔχουν βρεθεῖ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ βραχιόλια, ἀπὸ τὴ Μέση Βυζαντινὴ περίοδο, τόσο ἀπλὰ καὶ φτηνά, ὅσο καὶ διακοσμημένα, κάπως πιὸ ἀκριβά.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀποδεικνύουν τὴν παραγωγὴ γυαλιοῦ μέσα στὴν πόλη τοῦ Ἀμορίου. Δεδομένου ὅτι τὰ βραχιόλια καὶ τὰ δίχρωμα ποτήρια εἶναι ἰδιαίτερα εὐθραυστα, δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἔχουν παραχθεῖ πολὺ μακριὰ καὶ νὰ ἔχουν μεταφερθεῖ διὰ ξηρᾶς. Τὰ γυαλικά μετὰ ἐπίθετη διακόσμηση ἀπὸ κυανὲς ἴνες (blue coil ware), θεωρεῖται ἐπίσης ὅτι εἶναι τοπικῆς παραγωγῆς. Ἐξ ἄλλου, οἱ Lightfoot καὶ Ivison θεωροῦν πιθανὸν ὅτι ἡ παραγωγὴ βραχιολιῶν ἦταν χωριστὴ ἀπὸ ἐκείνη ἄλλων γυάλινων ἀντικειμένων. Ἄν αὐτὸ εἶναι ἔτσι, τότε πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρχε καταμερισμὸς ἐργασίας καὶ διαφοροποιημένη παραγωγὴ, ἡ ὁποία ἀνταποκρινόταν σὲ διαφοροποιημένη ζήτηση – δηλαδὴ, ὅτι πρόκειται γιὰ σχετικὰ ἐξελιγμένη βιοτεχνία⁴⁶.

Συνοψίζοντας γιὰ τὴν ὑαουργία, τονίζω ὅτι καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἔχουμε διαφοροποιημένη καὶ ἱεραρχημένη παραγωγὴ καὶ ζήτηση. Τὰ εἶδη ὑψηλῆς πολυτελείας ἀπευθύνονταν σὲ ἓνα πολὺ μικρὸ κοινό, ἐγγώριο καὶ διεθνές.

45. Πρόκειται γιὰ τὸ γυαλί πού ἀλλάζει χρῶμα ἀνάλογα μετὰ τὸ φῶς: dichroic glass.

46. M. A. V. Gill, *Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997)*, Oxford, 2002, 79, 183-84, 253-55, καὶ Lightfoot καὶ Ivison, στὸ ἴδιο, 259-64. Πρβλ. τὴν παραγωγὴ στὶς Σάρδεις, ὅπου, ἀπὸ τὴ Μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ (Ι΄ -πρώιμος ΙΙ΄ αἰῶνας), ἔχουν βρεθεῖ κυρίως βραχιόλια. Ὁ Axel von Saldern θεωρεῖ ὅτι τὰ βραχιόλια πού ἔχουν βρεθεῖ σὲ σχετικὰ μεγάλες ποσότητες, δείχνουν ὅτι, ἂν καὶ στὶς Σάρδεις ἡ σοβαρὴ παραγωγὴ γυάλινων ἀντικειμένων τελείωσε τὸν πρώιμο Ζ΄ αἰῶνα, ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει κάποια ντόπια «βιομηχανία»: "Glass from Sardis," *AJA* 66 (1962), 5-12.

Πιθανό κέντρο παραγωγής τους ή Κωνσταντινούπολη, ίσως και η Κόρινθος. Ποτήρια και φιαλίδια για άρώματα, επιζωγραφισμένα και κοσμημένα με χρυσό και σμάλτο, χρονολογούμενα στον ΙΒ΄ αιώνα, έχουν βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη, στην Κόρινθο, στην Πάφο, τη Ρωσία, την Αρμενία, την Αίγυπτο και τη Βρετανία και, βέβαια, την Ιταλία. Η προέλευσή τους είναι αντικείμενο συζήτησης – οι Henderson και Mango μάλλον αποδέχονται Βυζαντινή προέλευση. Ως προς τον τρόπο διακίνησής τους, το ωραίο μπώλ στο Θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου πιθανώς μεταφέρθηκε στη Βενετία ως μέρος της λείας από τη Δ΄ Σταυροφορία. Για τα αντικείμενα του ΙΑ΄-ΙΒ΄ αιώνα, όμως, δεδομένης της ευρύτερης οικονομικής και εμπορικής άνθησης, πρέπει να εικάσουμε εμπορική διακίνηση⁴⁷. Δεύτερον, υπάρχει το «ἀρχιτεκτονικό γυαλί», δηλαδή, ψηφίδες και υαλοπίνακες, με περισσότερο διάσπαρτη παραγωγή ή παρουσία (Σάρδεις, Αμόριον, Κόρινθος), και με πελάτες τις εκκλησίες και ένα εύπορο κοινό. Τρίτον, έχουμε τα γυάλινα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, με διάφορα κέντρα παραγωγής (Κόρινθος, Αμόριον, Σάρδεις, Πέργαμος, Πρεσθλάβα, Χερσών, Πάφος, Θεσσαλονίκη στις αρχές του Θ΄ αιώνα⁴⁸) και εύρεια αγορά. Έξαγωγές πιστοποιούνται όχι μόνο προς την Ιταλία αλλά και στο Novgorod και στη Δοβρουτσά. Η Κόρινθος φαίνεται να ήταν κέντρο μαζικής παραγωγής και εξαγωγής, δηλαδή εμπορίου μακρινών αποστάσεων. Η παραγωγή γυαλιού, κατά τη γνώμη μου, αρχίζει ως παραγωγή ειδών πολυτελείας, και με την ανάπτυξη της οικονομίας εξελίσσεται σε μαζική παραγωγή φτηνότερων αντικειμένων, όπως, άλλωστε, φαίνεται να έγινε πολύ αργότερα και στη Βενετία. Αν είναι έτσι, έχουμε ορθολογική διάρθρωση και του τομέα αυτού.

Δυστυχώς, πολύ απέχουμε από το να έχουμε ικανοποιητική εικόνα της βυζαντινής υαλουργίας. Απευθύνω έκκληση στους αρχαιολόγους να δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στα τεκμήρια για την υαλουργία και να τα διαφυλάσσουν ως κόρην οφθαλμού.

47. Henderson-Mango, 339-43.

48. Κανονίδης 2002, 143-52, στο Ch. Bakirtzis, "Imports, Exports, and Autarky in Byzantine Thessalonike 7th-10th centuries," : J. Henning, *Post-Roman Towns and Trade in Europe, Byzantium and the Near-East*, Bad Homburg, Frankfurt a.M., υπό έκδοσιν. Ευχαριστώ τον κ. Μπακιρτζή που είχε την καλωσύνη να μου στείλει το άρθρο του πριν αυτό δημοσιευθεί.

Ὡς πρὸς τὰ ὑφάσματα, ἡ κατασκευὴ καὶ διάθεση μάλλινων ὑφασμάτων, ἡ ὁποία ὀπωσδὴποτε ὑπῆρχε, μᾶς εἶναι σχεδὸν παντελῶς ἄγνωστη ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς πολλὰς γνώσεις ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο μάλλινων ὑφασμάτων στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρλομάγνου καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα. Γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ περιοριστοῦμε στὴ βιοτεχνία ἢ βιομηχανία μεταξωτῶν ὑφασμάτων. Ἡ βιβλιογραφία ἐδῶ εἶναι ἐκτενέστατη, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συζητηθεῖ στὴ μελέτη αὐτή. Περιορίζομαι, καὶ πάλι, σὲ ὀρισμένες παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπασχολοῦν. Θυμίζω ὅτι ἡ παραγωγὴ ὑφασμάτων δύσκολα ἀφήνει πίσω τῆς ὑπολείμματα τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ φέρει στὸ φῶς ἡ σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου. Μόνο στὴ Θήβα ἔχουν βρεθεῖ δύο βαφεῖα ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας ὑφασμάτων⁴⁹. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ γνώσεις μας προέρχονται ἀπὸ γραπτὲς πηγές, εἴτε ἀφηγηματικές, εἴτε κανονιστικές, ὅπως εἶναι τὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, εἴτε ἐγγράφα, κυρίως Ἰταλικά, καὶ, φυσικά, ἀπὸ τὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα καὶ ἐνδύματα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, πάλι κυρίως σὲ μουσεῖα καὶ θησαυροφυλάκια ἐκκλησιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Τί μᾶς διδάσκουν αὐτὲς οἱ πηγές; Ξέρουμε, βέβαια, ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχε συνεχῶς, ἀπὸ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἕως τὸ 1204, παραγωγὴ μεταξωτῶν διαφόρων κατηγοριῶν, ἀπὸ τὰ ἄκρως πολύτιμα καὶ μὲ συμβολικὴ σημασία αὐτοκρατορικὰ πορφυρὰ ὑφάσματα τὰ ὁποῖα ἦταν κεκωλυμένα, δηλαδὴ τῶν ὁποίων ἡ ἐξαγωγή ἀπαγορευόταν, ὡς τὰ λιγότερο ἀποκλειστικῆς χρήσης ἀλλὰ πάντα πολύτιμα ὑφάσματα, ὡς τὰ πιὸ φτηνά (ἀπὸ φλὸς ἢ σπασμένες Ἴνες), κατάλοιπα τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μεταξιοῦ. Ἡ διακίνηση τῶν αὐτοκρατορικῶν μεταξωτῶν ἦταν κυρίως μὴ ἐμπορικὴ, ἂν καί, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ Γ' αἰῶνα φαίνεται ὅτι γινόταν ἐξαγωγή-παράνομη, εἶναι ἡ ἀλήθεια- ἀκόμη καὶ τῶν πιὸ πολυτίμων. Σημαντικὸ σημάδι γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ζήτησης καὶ τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ Νε-αρὰ Διάταξη τοῦ Λέοντος ΣΤ', ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει, γιὰ πρώτη φορά, τὴν πώληση μικρῶν κομματιῶν πορφυρῶν (αὐτοκρατορικῶν) μεταξωτῶν στοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολης⁵⁰. Συμβολίζει τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τοῦ διανεμητικοῦ

49. Χ. Κοιλιάκου, «Βιοτεχνικές ἐγκαταστάσεις βυζαντινῆς ἐποχῆς στὴ Θήβα,» *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικῶν ἐγκαταστάσεων κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, 5ος-15ος αἰῶνας*, Ἀθήνα, 2004, 221-41.

50. P. Noailles - A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι, 1944, ἀρ. 80. Πρβλ.

συστήματος διάθεσης τών πολυτελών μεταξωτών ύφασμάτων προς όφελος τής εμπορικής διακίνησής τους. Και δείχνει επίσης ένα φαινόμενο που συνδέεται με την εμπορευματοποίηση, δηλαδή, τόν εκδημοκρατισμό, ούτως ειπείν, τής ζήτησης: τὰ πολύτιμα αντικείμενα, ως τότε προσιτὰ σὲ λίγους ἀξιωματούχους και ἄλλους πλουσίους, γίνονται ἀντικείμενο ζήτησης ἀπὸ ἕνα συνεχῶς διευρυνόμενο ἀστικὸ στρώμα. Ἡ ἐγχώρια ζήτηση πρέπει νὰ αὐξήθηκε σημαντικὰ στὴ διάρκεια τοῦ ΙΑ΄ και ΙΒ΄ αἰώνα, ὅπως ἄλλωστε και ἡ διεθνὴς μετὸ ἀνοιγμα τῶν ἀγορῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Ἡ παραγωγή ἀνταποκρίθηκε στὶς νέες συνθήκες. Διαπιστώνουμε, πέραν τῆς Κωνσταντινούπολης, τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῆς παραγωγῆς στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις. Στὸν Θ΄ αἰώνα, ὅπως εἶδαμε, ἴσως τεκμαίρεται ἡ παραγωγή μεταξωτῶν στὴν Πάτρα ἢ τὴν περιοχή τῆς. Στὰ τέλη τοῦ Θ΄ και τὶς ἀρχὲς τοῦ Ι΄ αἰώνα, σύμφωνα με τὸν Ἰωάννη Καμενιάτη, στὴ Θεσσαλονίκη τὰ μεταξωτὰ ἦταν τόσο ἀφθονα, ὅσο ἄλλοῦ τὰ μάλλινα ὑφάσματα⁵¹. Ἄν και δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὰ μεταξωτὰ παράγονταν στὴ Θεσσαλονίκη ἢ εἰσάγονταν ἀπὸ ἄλλοῦ, μπορεῖ κανεὶς εὐλόγα νὰ εἰκάσει ὅτι τέτοια ἀφθονία ὀφειλόταν και σὲ ντόπια παραγωγή και σὲ εἰσαγωγές, ὅπως ξέρουμε ὅτι γινόταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸν ὕστερο Ι΄ αἰώνα, ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Νίκωνος δείχνει παραγωγή ὑφασμάτων και στὴ Σπάρτη, ὅπου ἤδη θρίσκονταν ἔμποροι ἀπὸ τὴν Ἀκυληία⁵².

Γιὰ τὸν ΙΑ΄ και τὸν ΙΒ΄ αἰώνα ὑπάρχουν περισσότερες πληροφορίες, και τότε παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἐγχώρια ζήτηση κυρίως, και, ὡς ἕνα βαθμὸ, και ἡ ζήτηση ἀπὸ τὶς ἀγορές τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ρωσίας⁵³ και τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὡδηγοῦν στὴ μεγάλης κλίμακας παραγωγή μεταξωτῶν στὴν Κόρινθο, τὴ Θήβα, τὴν Πάτρα, τὴν Εὐβοία και τὴν Ἄνδρο. Ἀπὸ τὶς ἐξαγωγές, μποροῦμε νὰ ὑποδέσουμε ὅτι παραγωγή ὑπῆρχε επίσης και σὲ πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνῶ ἡ μαρτυρία τοῦ Βενιαμὶν τοῦ ἐκ Τουδέλης τοποθετεῖ τέτοια παραγωγή και στὴ Θεσσαλονίκη. Στὴ Θήβα φαίνεται ὅτι τὰ ἐργαστήρια ἦταν μεγάλα, ὀργανωμένα, και παρήγαν

τὴ Νεαρά 81, μετὴν ὅποια ἐπιτρέπεται ἡ κατασκευὴ σκευῶν και κοσμημάτων ἀπὸ χρυσὸ και πολυτίμους λίθους, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα που ἀρμόζουσι μόνον σὲ αὐτοκράτορες.

51. *Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνους*, Βόννη, 500-501, 568-69.

52. Σπ. Λάμπρος, *NE* 3, 166-67, 215.

53. J. Shepard, "Silks, skills and opportunities in Byzantium: some reflections," *BMGS* 21 (1997), 256 (τέλη ΙΒ΄ ἢ ἀρχὲς ΙΓ΄ αἰώνα).

πορφυροῦν ἐξάμιτο, πού εἶχε μεγάλη ζήτηση στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη⁵⁴. Πέραν, ὅμως, ἀπὸ τὰ πολύτιμα μεταξωτά, σημαντικὴ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ παραγωγὴ φτηνῶν μεταξωτῶν καὶ ὑφασμάτων μὲ ἀναμειγμένες ἴνες, λινο-μέταξα ἢ μὲ μείγμα μεταξιῦ καὶ βαμβακιῦ⁵⁵. Τέτοια ὑφάσματα διοχετεύονταν στὴ Βυζαντινὴ ἀγορά, πράγμα πού ἀποδεικνύει τὴ διεύρυνσή της. Οἱ πρόσφατες μελέτες τοῦ David Jacoby ἔχουν ἐμπλουτίσει τὶς γνώσεις μας μὲ νέες πληροφορίες, οἱ πῖο πολύτιμες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ Ἑβραϊκὲς καὶ Ἀραβικὲς πηγές. Ἀπὸ αὐτὲς μαθαίνουμε γιὰ τὴ σημαντικὴ δραστηριότητα τῶν Βυζαντινῶν ἐμπόρων στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὰ μέσα ἤδη τοῦ Ι΄ αἰῶνα καὶ μέχρι καὶ τὸν ΙΒ΄⁵⁶. Ἀνάμεσα στὰ προϊόντα πού ἐξῆγαν οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν καὶ τὰ μεταξωτά. Ἡ Ἀπάλεια λειτουργοῦσε ὡς κόμβος στὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Αἴγυπτο. Ἐμμεση μαρτυρία γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ Βυζαντινῶν ὑφασμάτων στὴν Αἴγυπτο ἀποτελεῖ ἡ παραγωγὴ ὑφασμάτων Βυζαντινοῦ τύπου (ἀπομιμήσεων, imitation) στὴ χώρα αὐτή⁵⁷. Περισσότερο γνωστή, καὶ ἀπὸ παλαιότερα, εἶναι ἡ ἐξαγωγὴ Βυζαντινῶν ὑφασμάτων στὴν Ἰταλία, ἀρχικὰ ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ τὸ Ἀμάφι, καὶ στὸν ΙΒ΄

54. Σύμφωνα μὲ τὸν Νικήτα Χωνιάτη, τὸ 1147 οἱ Σικελοὶ αἰχμαλώτισαν γυναῖκες ὑφάντρες ἀπὸ τὴ Θήβα. Οἱ πλούσιοι κάτοικοι τῆς πόλης εἶχαν πληθῶρα χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ πολλές «χρυσουφεῖς ὀθόνας»: *Nicetae Choniatae Historia*, ἐκδ. I. A. van Dieten, Βερολίνο-Νέα Ἰόρκη, 1974, 74. Ὁ Μ. Angold παρερμήνευσε τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ συμπέρανε ὅτι στὴ Θήβα ἡ παραγωγὴ μεταξωτῶν θρῖσκόταν στὰ χέρια γυναικῶν τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, καὶ ἐπομένως ὅτι γενικῶς ἡ παραγωγὴ αὐτὴ γινόταν σὲ ἐργαστήρια στοὺς οἴκους τῆς ἀριστοκρατίας. Ἐπ' αὐτοῦ στηρίζει, ἐν πολλοῖς, τὴν ἐρμηνεία τοῦ ρόλου τῶν ἀρχόντων στὴν οἰκονομία τῶν πόλεων, ἡ ὁποία συνοψίζεται ὡς ἐξῆς: γιὰ ἓνα βραχὺ χρονικὸ διάστημα, οἱ ἄρχοντες ὑποστήριζαν τὴ βιοτεχνία πού ἦταν προσοδοφόρα γιὰ τοὺς ἴδιους, ἕως ὅτου κατάλαβαν ὅτι ἡ διατηρήσιμη οἰκονομικὴ μεγέθυνση θὰ ὑπέσκαπτε τὴ θῆσή τους! Τὸ γενικότερο συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει εἶναι ὅτι ἡ παραγωγὴ τῶν πόλεων ἀπευθυνόταν σὲ λίγες πλούσιες οἰκογένειες: "Byzantine Aristocracy," 240. Κάπως ἔτσι ἔχει γραφτεῖ ἡ ἱστορία τῆς παραγωγῆς τῶν Βυζαντινῶν πόλεων.

55. Ὁ D. Jacoby, "Silk in western Byzantium," 474-5, ἀναφέρει τὴ μεία ὑφασμάτων ἀπὸ ἀνάμεικτες ἴνες τόσο στὸν Πτωγοπρόδρομο (τὸ διβλάνταριν τὸ κουτνίν) ὅσο καὶ σὲ Ἑβραϊκὰ κείμενα.

56. D. Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt from the Mid-tenth Century to the Fourth Crusade," *Thesaurismata* 30 (2000), 25-77.

57. Jacoby, "Byzantine Trade," 39-40.

αιώνα, από τους Βενετούς και Γενοβέζους εμπόρους, αν και δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει και συμμετοχή των Βυζαντινών στο εμπόριο αυτό, εφ' όσον ο Βενιαμίν ο έκ Τουδέλης αναφέρει Βυζαντινούς εμπόρους στη Βαρκελώνη και το Μονπελιέ. Το ενδιαφέρον των Βενετών και των Γενοβέζων για τα Βυζαντινά μεταξωτά της Θήβας, της Άνδρου και άλλων πόλεων, έχει οδηγήσει ορισμένους έρευνητές στο συμπέρασμα ότι η Βυζαντινή παραγωγή υφασμάτων αύξηθηκε σε μεγάλο βαθμό λόγω της εξωτερικής ζήτησης—για μιá φορά ακόμη, δηλαδή, αναζητείται εξωγενής παράγων για την ανάπτυξη μιáς σοβαρής παραγωγικής δραστηριότητας⁵⁸. Δεν διαδέτομε ποσοτικά στοιχεία που θά μäs επέτρεπαν να μετρήσουμε την αύξηση της ζήτησης που αναμφισβήτητα προήλθε από το άνοιγμα των αγορών της Δυτικής Ευρώπης. Είναι όμως βέβαιο, και προκύπτει από τå χρονολογικά στοιχεία, ότι η άπαρχή της παραγωγής μεταξωτών στις έπαρχιακές πόλεις προηγείται της μαζικής παρουσίας των Ίταλών εμπόρων. Όσο για την εξάπλωση των βιοτεχνιών στον ΙΑ΄-ΙΒ΄ αιώνα, πρέπει να αναζητήσουμε τå αίτια της στην αύξηση τόσο της εγχώριας όσο και της διεθνούς ζήτησης. Παρατηρούμε τå διαβάθμιση της παραγωγής σε ύφασματα διαφορετικής ποιότητας και με φάσμα τιμών, υποδέτει κανείς—αργότερα, σημαντικός παράγων στην επιτυχία της παραγωγής μεταξωτών στη Βόρεια Ίταλία. Υπογραμμίζω τå παραγωγή και διακίνηση των φτηνότερων μεταξωτών και ήμι-μεταξωτών. Σημαίνει ότι, όπως και στην περίπτωση του γυαλιού, αλλά και της έφυαλωμένης κεραμικής, είχε επέλθει διεύρυνση της αγοράς. Τå είδη ήμιπολυτελείας θά μπορούσαν να είχαν εξελιχθεί σε σημαντικό τομέα της παραγωγής και του εμπορίου των Βυζαντινών πόλεων, αν δεν είχαν παρεισφρήσει άλλοι παράγοντες στους όποιους θά αναφερθώ εν κατακλείδι.

Συμπερασματικά, τó γεγονός ότι άξιωματούχοι και γαιοκτήμονες ζούσαν στις Βυζαντινές πόλεις δεν είναι λόγος να τís θεωρήσουμε καταναλωτικές ή παρασιτικές από οικονομική άποψη. Η ζήτηση, άρχικά περιορισμένη, ίσως, στå ύψηλά στρώματα, διαχέεται πρós τå κάτω, προερχόμενη από μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, και η προσφορά, ή δευτερογενής παραγωγή και τó εμπόριο διευρύνονται.

Η αύξηση της παραγωγής επηρεάστηκε επίσης από δύο τεχνολογικές καινοτομίες και μιá εξέλιξη οικονομικής φύσεως. Ως πρós τåν τεχνική, στην

58. Βλ. άνωτέρω, σσ. 86-87, 103-104.

ύφαντουργία συνάγεται από την παραγωγή μεταξωτών με ύφανση *lampas* ότι γύρω στο έτος 1000 πρέπει να χρησιμοποιούσαν άργαλειό πολύ εξελιγμένο και εξειδικευμένο, που μπορούσε να ύφάνει αυτά τα μεταξωτά στα όποια τα σχέδια γίνονται με έναλλαγές στην ύφανση και όχι με τη χρήση ινών διαφορετικού χρώματος⁵⁹. Ο καινούριος τύπος άργαλειού επέτρεψε την φτηνότερη παραγωγή μεταξωτών, και υποθέτει κανείς ότι η τεχνολογική εξέλιξη συμβάδιζε με την αύξηση της ζήτησης ή προήλθε από αυτήν. Στην κεραμική, πάλι, η χρήση τριποδίσκων στο ψήσιμο των κεραμικών, ανακάλυψη του ύστερου ΙΒ' ή πολύ πρώιμου ΙΓ' αιώνα, κατέστησε έφικτή τη φτηνότερη και πιο μαζική παραγωγή⁶⁰. Η οικονομική εξέλιξη άφορά δραστηριότητες που είναι συμπληρωματικές μιας μεγάλης βιοτεχνίας, βιομηχανίας θά την αποκαλούσαν οι ιστορικοί του Δυτικού Μεσαίωνα: στην Αθήνα άνεπτυχθή σαπωνοποιία και έπεξεργασία της πορφύρας για την ύφαντουργία της Θήβας. Και σε αυτή την περίπτωση, πρόκειται για κατανομή της εργασίας και όρθολογική όργάνωση της παραγωγής, πράγμα που δύσκολα συνάδει με τη θεωρία περί καταναλωτικής πόλης.

Αναφέρθηκα αρκετές φορές στο Αμόριον, για διάφορους λόγους. Κυρίως, γιατί το Αμόριον θά έπρεπε να είναι κατ' έξοχήν ή πόλη με χαρακτηριστικά καταναλωτικού κέντρου. Σημαντικό διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο, πρωτεύουσα του θέματος των Ανατολικών ως το 838, έχει όλες τις προϋποθέσεις που χρειάζονται για να χαρακτηριστεί ως μία πόλη όπου συγκεντρωνόταν το πλεόνασμα της άγροτικής οικονομίας για να ανακαταμεληθεί διοικητικά στους αξιωματούχους και τους στρατιώτες, χωρίς ό πληθυσμός να παράγει ή να έμπορεύεται. Ο δεύτερος κύριος λόγος είναι ότι στο Αμόριον διεξάγονται οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές πόλης της Μικρασιατικής ένδοχώρας. Τα ως τώρα αποτελέσματα είναι, κατά τη γνώμη μου, συγκλονιστικά. Πέραν από το ότι το Αμόριον είχε, ακόμη και στις πιο δύσκολες εποχές, τον Ζ' και Η' αιώνα, κατοίκους στην Κάτω Πόλη, και όχι μόνο στο κάστρο στην κορυφή του λόφου, είναι

59. A. Muthesius, "Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles," *EHB A*, 157-8. Άργαλειοί με μηχανήματα που επέτρεπαν την ακριβή επανάληψη σχεδίων πρέπει να υπήρχαν ήδη από τον 10ο αιώνα: Muthesius, 152-58. Γενικά, οι Βυζαντινοί δέν ύστερούσαν ως προς τους Δυτικούς στην τεχνολογία του άργαλειού, έως τον ύστερο ΙΓ' αιώνα.

60. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Εργαστήρια,» 64.

σαφές ότι διατήρησε ή και ανέπτυξε ενδιαφέρουσα οικονομική δραστηριότητα. Έχουν βρεθεί χάλκινα νομίσματα που ανήκουν σε μία εποχή όπου υποτίθεται ότι το νόμισμα μικρής αξίας δεν κυκλοφορούσε στις επαρχίες, δηλαδή, από το δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα έως τις αρχές του Θ' αιώνα – σημάδι ότι εξακολουθούσαν να διεξάγονται καθημερινές συναλλαγές. Επί πλέον, τεκμαίρεται η παραγωγή έφυαλωμένης κεραμικής και ύαλουργίας, ενώ το εμπόριο ήταν όχι μόνο τοπικό, αλλά και πολύ μεγαλύτερης εμβέλειας, όπως αποδεικνύεται από τα λιγιστά όστρακα πορφύρας και τα μεταξωτά ύφασματα που έχουν βρεθεί⁶¹. Οί ανακαλύψεις αυτές πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να μās καταστήσουν λιγότερο απόλυτους ως προς την οικονομική όψη των πόλεων της Μικράς Ασίας την εποχή αυτή. Η Άγκυρα, για παράδειγμα, πρέπει να ήταν πόλη με πολλά κοινά χαρακτηριστικά με το Αμόριον. Έξ άλλου, ο Άραβας γεωγράφος al-Tabari, στις αρχές του Θ' αιώνα, θεωρούσε την Άγκυρα και το Αμόριον ως τις δυο μεγαλύτερες πόλεις στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία⁶².

Νομίζω ότι εκτός από το προφανές δίδαγμα, ότι η αρχαιολογία έχει ακόμη πολλά να μās αποκαλύψει, θα πρέπει να αποκομίσουμε και το αντίστροφο: ότι ίσως θα πρέπει να ξαναδοϋμε τα κείμενα, χωρίς την προκατάληψη ότι υπερβάλλουν όταν μιλοϋν για οικονομικές δραστηριότητες που δεν τεκμαίρονται από αρχαιολογικά εύρηματα, ή δεν ταιριάζουν στο γενικό μοντέλο που έχουμε στο νου μας. Έτσι, όταν ο Ιωάννης Καμενιάτης, στις αρχές του Ι' αιώνα, περιγράφει τη Θεσσαλονίκη, την έμφανίζει ως πόλη της οποίας πολλοί κάτοικοι πλούτιζαν από το εμπόριο που διεξήγετο προς τη Βουλγαρική ένδοχώρα αλλά και από το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δια Θάλασσης: θα ήταν πιο εύκολο, γράφει ο Καμενιάτης, να μετρήσει κανείς την άμμο της Θάλασσας παρά αυτούς που περιφέρονται στην αγορά και κάνουν συναλλαγές. Έχουμε ήδη αναφερθεί στα μεταξωτά ύφασματα, τα όποια και εισήγοντο στη Θεσσαλονίκη και, μάλλον, παρά-

61. Ch. Lightfoot, "The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: The Case of Amorium," *Byzantion* 68 (1998), 56-71. Πρβλ. Lightfoot, "Byzantine Anatolia: reassessing the numismatic evidence," *RN* 158 (2002), 229-39, και Lightfoot, "The Amorium Project".

62. J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of A Culture*, Καίμπριτζ, Νέα Ύρκη, 1990, 113. Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί αυτήν τη μαρτυρία για να πεί ότι ούτε η Άγκυρα ούτε το Αμόριον λογίζονταν ως πόλεις από τον Άραβα χρονικογράφο!

γονταν εκεί. Ο συγγραφέας μνημονεύει επίσης τα προϊόντα της μεταλλουργίας και της ύαλουργίας, και νομίζω ότι εδώ μιλάει για την παραγωγή της πόλης. Τα άραχνούφανα λινά του κειμένου θα μπορούσαν είτε να είναι τοπικής παραγωγής, είτε να εισάγονται από τη Βουλγαρία⁶³. Όσο για τον τύπο της πόλης που παρουσιάζεται στο κείμενο αυτό δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία: πρόκειται για πόλη με πλούσια και παραγωγική ένδοχώρα, που όμως εισάγει σιτάρι δια θαλάσσης, και όπου τα πολλά χρήματα προέρχονται από το εμπόριο, ενώ συγχρόνως υπάρχει και δευτερογενής παραγωγή. Η πόλη προφανώς λειτουργεί ως διάυλος που συνδέει την τοπική παραγωγή της ένδοχώρας με το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων⁶⁴. Δεν είναι καταναλωτική πόλη ή Θεσσαλονίκη. Είναι πόλη με διοικητική και στρατιωτική σημασία, με άμεση σχέση με την ένδοχώρα της, αλλά πολύ πιο κοντά στον τύπο της εμπορικής πόλης του Weber, αν επιμείνει κανείς στην όρολογία αυτήν. Ούτως ή άλλως, μία πόλη της οποίας οι κάτοικοι πλουτίζουν από το εμπόριο δεν είναι μόνο καταναλωτικό κέντρο, ούτε συνάδει με τη γενική όψη της οικονομίας των Βυζαντινών πόλεων στην οποία αναφέρθηκα στην αρχή. Νομίζω, όμως, ότι καλό θα ήταν να εγκαταλείψουμε την κοινωνιολογική όρολογία, γιατί η τυπολογία, αν και βοηθάει στην αντίχρευση όρισμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, καταλήγει στον εγκλωβισμό της ιστορικής σκέψης. Αντιθέτως, νομίζω ότι όσοι ενδιαφέρονται για την οικονομία των Βυζαντινών πόλεων θα πρέπει να την εξετάζουν και με κάποια βασικά οικονομικά κριτήρια, ώστε να μην καταλήγουμε στο παράδοξο και παράλογο σχήμα μιας οικονομίας με δημογραφική άνοδο, με αύξηση της αγροτικής παραγωγής, αύξηση του αριθμού και του πληθυσμού των πόλεων, με διαπιστωμένη δραστηριότητα στον εμπορικό τομέα, και με μόνο μη παραγωγικό τομέα τη δευτερογενή παραγωγή των πόλεων.

Αν δούμε την παραγωγή των Βυζαντινών πόλεων μέσα στο σύνολο της οικονομίας, θα διαπιστώσουμε ότι η ανάλυση που προσπάθησα να κάνω είναι απολύτως συμβατή με τη γενικότερη μορφή της οικονομίας, και, νομίζω, έχει και οικονομική λογική, σύμφωνα τουλάχιστον με όρισμένες σύγχρονες θεωρίες

63. Ioannes Cameniata, *De excidio Thessalonicensi*, I. Bekker, Bonn, 1838, 500-01, 568.

64. Σχετικά με τον ρόλο αυτό των πόλεων στις προ-καπιταλιστικές οικονομίες γενικά, βλ. J. Landers, *The Field and the Forge; Population, Production and Power in the Pre-industrial West*, Όξφόρδη, 2003, 110 κ.ε.

της οικονομικής ανάπτυξης γενικά, και συγκεκριμένα της ανάπτυξης των προβιομηχανικών κοινωνιών, ιδίως των Ευρωπαϊκών Μεσαιωνικών.

Πράγματι, πολλοί οικονομολόγοι επιμένουν στην ενδογενή οικονομική μεγέθυνση, την οποία στη συνέχεια αποδίδουν σε διάφορους παράγοντες⁶⁵. Από την εποχή ακόμη του Adam Smith, και συχνά στις μέρες μας, στη διεύρυνση της ζήτησης και τη μεγέθυνση της αγοράς αποδίδονται θετικά αποτελέσματα ως προς την ανάπτυξη: οικονομίες κλίμακος, καταμερισμός της εργασίας, εξειδίκευση της εργασίας, μεγέθυνση της οικονομίας. Το εμπόριο είναι βασικός κόμβος σε αυτήν τη διαδικασία, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει τὴ συνάντηση τῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφοράς καὶ μεγεθύνει τὴν ἀγορὰ καὶ τὴ ζήτηση, μὲ εὐεργετικά ἀποτελέσματα. Εἶναι ἐκτὸς τοῦ θέματος, τὸ ὅποιον ἀναπτύσσουμε, τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι τὰ ὀφέλη ἀπὸ τὸ εμπόριο καὶ μάλιστα τὸ ἐλεύθερο εμπόριο, τὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ, δὲν κατανέμονται ποτὲ ἰσομερῶς, καί, ἀντιθέτως, τὸ εμπόριο μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ καταστρεπτικὸ γιὰ συγκεκριμένα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ ἢ γιὰ ὀλόκληρες οικονομίες⁶⁶. Στὴ μεγέθυνση τῆς ἀγορᾶς ρόλο παίζουν, μεταξύ ἄλλων, ὁ δημογραφικὸς παράγων, ἀλλὰ καὶ ἡ συγκέντρωση τῆς ζήτησης, ὅπως κατ' ἐξοχὴν συμβαίνει στὶς πόλεις. Ὁ ἐξαστισμὸς τοῦ πληθυσμοῦ ἔχει πολλαπλὲς ἐπιπτώσεις στὸ σύνολο τῆς οικονομίας⁶⁷. Αὐτὰ ὅλα προβάλλονται ὡς γενικὲς ἀρχές, καὶ ὑποθέτω ὅτι ὁ Finley εἶχε διαβάσει οικονομικὴ θεωρία. Ἀρνήθηκε, ὅμως, ὅτι αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει ὀποιαδήποτε σχέση μὲ τὶς οικονομίες τῆς Ἀρχαιότητος.

Γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς Μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, οἱ πόλεις ἔχουν, σὲ γενικὲς γραμμές, τὶς οικονομικὲς λειτουργίες ποὺ τοὺς ἀποδίδουν καὶ οἱ οικονομολόγοι. Ἐνῶ οἱ ἱστορικοὶ διαφέρουν ὡς πρὸς τὶς ἐκτιμήσεις τους γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ὁ κεντρικὸς ρόλος τῶν πόλεων στὴν οἰκονομία δὲν ἀμφισβητεῖται. Ἐξ ἄλλου, οἱ Δυτικοὶ μεσαιωνολόγοι μελετοῦν, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, τὴν ἐνδογενῆ ἀνάπτυ-

65. M. P. Todaro, *Economic Development*, Λονδίνο-Νέα Ἰόρκη, 1997, 90-93.

66. Γιὰ τὸ πιὸ πρόσφατο παράδειγμα αὐτῆς τῆς -σωστῆς- ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος, βλ. J. Stiglitz καὶ A. Charlton, *Fair Trade for All: How Trade Can Promote Development*, Ὁξφόρδη, 2005.

67. Γιὰ τὰ παραπάνω, βλ., π.χ., Todaro, 12-118, W. Arthur Lewis, *The Theory of Economic Growth*, Λονδίνο, 1955, 69 κ.έ., A. P. Thirlwell, *Growth and Development*, Λονδίνο, 1994, 155 κ.έ. (πρώτη ἔκδοση, 1972).

ξη, στην οποία οι πόλεις δρουν καταλυτικά. Σύμφωνα με μία ενδιαφέρουσα μελέτη, κατά τη διάρκεια του Δυτικού Μεσαίωνα, η δημογραφική μεγέθυνση στον αγροτικό τομέα οδήγησε σε αυξανόμενο κατά κεφαλήν εισόδημα, και κατά συνέπεια σε αύξηση της συνολικής ζήτησης για τα προϊόντα της πόλης (δηλαδή της βιοτεχνίας), δεδομένου ότι η ζήτηση για τα προϊόντα της αγροτικής οικονομίας είναι ανελαστική, ενώ για τα προϊόντα της βιοτεχνίας είναι ελαστική. Αγροτική και αστική παραγωγή είναι στενά συνδεδεμένες, και στις πόλεις παρατηρείται εξειδίκευση, καταμερισμός της εργασίας, αύξηση της παραγωγής, ή οποία με τη σειρά της επηρεάζει προς τις ίδιες κατευθύνσεις την ύπαιθρο⁶⁸. Ο εξαστισμός θεωρείται σημαντικός δείκτης για οικονομικά μεγέθη όπως η αύξηση του εισοδήματος ή η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα.

Το ότι η εξέλιξη της Βυζαντινής οικονομίας ήταν ενδογενής θα έπρεπε να είχε γίνει κοινό κτήμα. Ξέρουμε ότι ο πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται στα τέλη του Η' αιώνα και συνέχισε την αύξητική του πορεία ως κάποια στιγμή στον ΙΔ'. Ξέρουμε ότι αυξήθηκε η παραγωγή και η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα, τόσο λόγω μιας άρχτης τεχνολογικής προόδου⁶⁹ όσο και λόγω της εξειδίκευσης των προϊόντων, που αναμφισβήτητα οφείλεται στη ζήτηση του αστικού πληθυσμού. Ξέρουμε ότι ο πληθυσμός των πόλεων αυξήθηκε, έτσι ώστε, τον ΙΒ' αιώνα, ένας αριθμός πόλεων υπολογίζεται ότι είχε πληθυσμό μεταξύ 10.000 και 30.000, σημαντικότερο μέγεθος για την εποχή-χωρίς να αναφερθώ ούτε στη μεγαλούπολη που ήταν η πρωτεύουσα, ούτε στη Θεσσαλονίκη⁷⁰. Ξέρουμε ότι ένας μεγάλος αριθμός Βυζαντινών πόλεων είχε εμπόριο, σίγουρα από τον Θ' αιώνα, ενώ μερικές ακόμη νωρίτερα. Και ξέρουμε, τέλος, ότι περίπου όλες οι Βυζαντινές πόλεις για τις οποίες έχουμε στοιχεία, είτε γραπτά είτε ανασκαφικά, είχαν βιοτεχνική παραγωγή. Είναι εκτός πάσης οικονομικής λογικής να αποκαλέσει κανείς αυτές τις πόλεις απλά καταναλωτικά κέντρα.

Θα ήταν κοινός τόπος να καταλήξουμε με το συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινές πόλεις της εποχής που εξετάσαμε δεν ήταν ομοιόμορφες αλλά, ανάλογα με το μέ-

68. Persson, *Pre-Industrial Economic Growth*, σποράδη, και βλ. σ. 63.

69. Lefort, "The Rural Economy".

70. A. E. Laiou, "The Human Resources," *EHB*, A', 51. Σύμφωνα με τον Landers, *The Field and the Forge*, 114, δεδομένων των δυνατοτήτων των μεταφορικών μέσων, ένας πληθυσμός 10-20.000 κατοίκων θα είχε μεγάλη δυσκολία να τραφεί από την ενδοχώρα του, πράγμα που ήδη σημαίνει εμπόριο ειδών διατροφής για την Κόρινθο, Μονεμβασία κ.α.

γεθός τους, τήν τοποθεσία τους, τή σχέση τους με τήν ύπαιθρο, και ούτω καθ' ἑξῆς, καταλαμβάνουν ἕνα φάσμα, στή μία ἄκρη τοῦ ὁποίου βρίσκονται πόλεις με μικρή δευτερογενή παραγωγή, και στήν ἄλλη πόλεις ὅπως ἡ Κόρινθος, ἡ Θήβα, ἡ Ἀθήνα, ἡ Θεσσαλονίκη, τὸ Ἀμόριον ἢ ἡ Μονεμβασία πού ζοῦσε ἀπό τὸ ἐμπόριο. Ἀναφέρω τήν κοινοτυπία, ἀλλά δὲν ἐπιμένω σὲ αὐτήν. Περῶ στίς ἑξῆς παρατηρήσεις. Πρῶτον, δὲν νομίζω ὅτι γιὰ τίς Μεσαιωνικὲς πόλεις ἔχει ἔννοια ὁ διαχωρισμός τους σὲ καταναλωτικές, ἐμπορικές και παραγωγικές. Οἱ Βυζαντινὲς πόλεις, στή μεσαιωνικὴ μορφή τους, δηλαδή, ἀφοῦ ἀπέβαλαν τὰ χαρακτηριστικά τῆς πόλης τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος, εἶχαν πολλαπλὲς λειτουργίες, ὅπως ἀκριβῶς και οἱ πόλεις τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα: ἀμυντικές, διοικητικές τόσο γιὰ τήν κρατικὴ ὅσο και τήν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, ἐμπορικές και βιοτεχνικές. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, σημασία ἔχει ὅτι ἡ ἴδια ἢ ὑπαρξὴ τῆς πόλης ὁδηγεῖ σχεδὸν νομοτελειακά στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, στίς συναλλαγές με τήν ὑπαιθρο, και στήν οἰκονομικὴ μεγέθυνση. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δημιουργεῖ εἰσοδήματα και γιὰ τοὺς βιοτέχνες και γιὰ τοὺς ἐμπόρους, σὲ μίαν κοινωνία ὅπου ἡ δουλεία ἔχει πάψει νὰ εἶναι καθοριστικὸς παράγων τῆς παραγωγῆς τῶν πόλεων. Συγχρόνως, ἂν δεχτοῦμε, ὅπως πλέον εἶναι κοινὰ ἀποδεκτό, ὅτι στήν ἐποχὴ πού ἐξετάσαμε αὐξήθηκε ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή και τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ αὐτήν, και δεδομένου ὅτι δὲν διαφαίνεται δευτερογενὲς παραγωγή στὰ μεγάλα γαιοκτῆματα, τότε εἶναι ἀναμενόμενο τόσο τὸ νὰ ἐπενδύθηκε μέρος αὐτῶν τῶν εἰσοδημάτων στίς πόλεις, ὅσο και τὸ νὰ ἀπελευθερώθηκαν πόροι γιὰ διάθεση στήν ἀγορὰ τῶν προϊόντων τῆς βιοτεχνίας, μίαν πού ἡ ζήτηση γιὰ τὰ προϊόντα τῆς γεωργίας, κυρίως τὰ σιτηρά, εἶναι ἀνελαστικὴ. Ἐπομένως, αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ δοῦμε τίς πόλεις ὄχι στατικὰ ἀλλὰ δυναμικά, σὲ μίαν πορεία ἢ ὁποία συνδέεται με τὴ δομὴ τῆς ἐγχώριας ζήτησης και με τίς δυνατότητες τοῦ ἐμπορίου μακρᾶς ἐμβέλειας, συμπεριλαμβανομένων και τῶν ἀγορῶν ἐκτὸς τῆς Βυζαντινῆς ἐπικρατείας. Στίς μεσοβυζαντινὲς πόλεις οἱ ὁποῖες, τήν ἐποχὴ πού κρεμόταν ἀπὸ μίαν κλωστή ἢ τύχη τῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχαν ὡς κυρίαρχη λειτουργία τήν ἄμυνα, ἢ ἐσωτερικὴ ζήτηση θὰ πρέπει νὰ προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὰ μέλη τῆς διοίκησης και τὸν στρατό. Ὅμως, σὲ μίαν ἐποχὴ ἀπροσδιόριστῆ ἀκόμη, ἀλλὰ σίγουρα ἤδη στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Η' αἰῶνα, οἱ πολιτικὲς και οἰκονομικὲς συνθηκὲς ἄρχισαν νὰ καλυτερεύουν και ἡ ἐγχώρια ζήτηση ἄρχισε νὰ αὐξάνεται και νὰ διαφοροποιεῖται μέσω τῆς διεργασίας πού ἤδη ἀνέφερα⁷¹.

71. Ἦδη τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὁ Ibn Khaldun περιέγραψε τήν ἐξέλιξη τῶν πόλεων ἀπὸ διοικητι-

Ἡ ἐνδογενὴς οἰκονομικὴ μεγέθυνση μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι διατηρήσιμη καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ προστρέξει κανεὶς στὸ σχῆμα, προσφιλὲς σὲ ὀρισμένους ἐρευνητές, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ἢ ὅποια αὔξησις τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου στὸ Βυζάντιο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ὀφείλεται σὲ ἐξωγενεῖς παράγοντες, δηλαδὴ, στὶς δραστηριότητες τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων, τοὺς ὁποίους ἀναδεικνύουν περίπου σὲ μοχλοὺς ἀνάπτυξης⁷². Ὅπως εἶδαμε, στὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνα μπορεῖ κανεὶς πλέον νὰ διαπιστώσει ὅτι βιοτεχνικὰ προϊόντα κατασκευάζονται σὲ κλίμακα ποιότητος καὶ τιμῶν, σίγουρο δείγμα ὑγιοῦς ἐμπορικῆς οἰκονομίας. Δὲν εἶχα τὸν χρόνο νὰ ἐπεκταθῶ στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν πόλεων, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὕτη διαπιστωμένη πρὸ πολλοῦ, καὶ χρονολογικὰ συμπίπτει μὲ τὶς ἐξελίξεις στὴ δευτερογενῆ παραγωγή. Ἀπὸ τὸν Ι', τουλάχιστον, αἰῶνα, ἀναζωογονεῖται καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ὁ ἐμπορικὸς καὶ ὁ παραγωγικὸς τομέας συνδέονται, ἀλληλοεπηρεάζονται, καὶ ἀλληλοενδυναμώνονται. Σίγουρα, μὲ τὴν ἐξάπλωσις τῆς ζήτησις σὲ εὐρὴα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴ διεύρυνσις τῆς παραγωγῆς, τὴν ὁποία διαπιστώσαμε, ἢ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο αὔξησαν τὸ ἐθνικὸ προϊόν καὶ μεγέθυναν τὴν παραγωγικὴ εἰσφορά τους στὴ βυζαντινὴ οἰκονομία.

καὶ κέντρα σὲ κέντρα παραγωγῆς καὶ ἐμπορίου, διαπιστώνοντας, φυσικὰ, ὅτι ὀρισμένες πόλεις παρῆγαν κυρίως εἶδη πρώτης ἀνάγκης, ἐνῶ ἄλλες πῶς προηγμένες, κατὰ τὸν ἴδιο, παρῆγαν εἶδη πολυτελείας ἢ ἐμπορεύσιμα προϊόντα. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ διαπίτωσις τοῦ ὅτι τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς πόλης προσδιορίζει καὶ τὸν πλοῦτο τῆς. Ἡ διαπίτωσις ἐδράζεται στὴ σκέψις ὅτι οἱ πόλεις εἶναι ἀγορὲς ἐργασίας: ὅσο μεγαλύτερος ὁ πληθυσμὸς, τόσο μεγαλύτερη ἡ ζήτησις καὶ τὰ κέρδη. Mutatis mutandis, καὶ μὲ ἀρκετὲς προσθήκες, ἡ ἀνάλυσις τοῦ Ibn Khaldun θὰ μπορούσε νὰ σταθεῖ καὶ σήμερα: Ibn Khaldun, *The Muqadimah*, μετάφρασις F. Rosenthal, ἐπίτομος ἔκδοσις ἀπὸ τὸν N. J. Dawood, Πρίνστον, Ὁξφόρδη, 1967, 263-92.

72. Ὁ Harvey, *Economic Expansion*, 223-24, 242, ἀποδίδει σημαντικὸ τὸ ρόλο στοὺς Ἰταλοὺς ὅσον ἀφορᾷ τὴ δευτερογενῆ παραγωγή καὶ τὴν οἰκονομικὴ μεγέθυνση στὸν Ἑλλαδικὸν χώρο, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή ἀποδέχεται ἐνδογενῆ αὔξησις. Τὸ 1989, ὁ M. Hendy φαίνεται νὰ ἀποδίδει σημαντικότερο ρόλο στὸν ἐξωγενῆ παράγοντα ἀπὸ ὅ,τι σὲ μελέτῃ του τὸ 1970: "Byzantium, 1081 -1204: An Economic Reappraisal," *Transactions of the Royal Historical Society*, σειρὰ 5, 20, Λονδίνο, 1970, 39-41 (= Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Νορθάμπτον, 1989, ἀρ. II), καὶ πρὸβλ. τοῦ ἰδίου, "Byzantium, 1081-1204: The Economy Revisited, Twenty Years On," στὸ *The Economy*, ἀρ. III, 24-27.

Στήν ανάλυση που κάνω εδώ, θα μπορούσε κανείς να φέρει δύο διαφορετικές αντιρρήσεις, αντιφατικές μεταξύ τους. Πρώτον, ότι οι Βυζαντινές πόλεις ήταν καταναλωτικές στην πλειοψηφία τους, και οι παραγωγικές ήταν λίγες μόνο εξαιρέσεις. Πρόκειται για την τρέχουσα θεωρία, και ελπίζω να έχει γίνει σαφής ή απάντησή μου. Η δεύτερη αντίρρηση θα μπορούσε να είναι ότι, αν δεχτούμε πως πολλές πόλεις είχαν βιοτεχνίες, και μάλιστα αν είχαν πολλών διαφορετικών ειδών βιοτεχνίες, τότε βρισκόμαστε σε μία κοινωνία με μικρές, κλειστές αστικές οικονομίες, με τοπική αυτάρκεια, χωρίς εμπορικές συναλλαγές και χωρίς την εξειδίκευση της παραγωγής, ή οποία εύνοει το εμπόριο αλλά και οδηγεί σε περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη⁷³. Έδώ η απάντησή μου θα ήταν ότι τέτοιες περιπτώσεις θα υπήρχαν, ότι εξειδίκευση επίσης, όμως, υπήρχε, και ότι οι πόλεις με γνωστή παραγωγή σε ειδικούς τομείς δεν ήταν εξαιρέσεις, αλλά, ακριβώς, παραδείγματα της προχωρημένης μορφής βιοτεχνικής αστικής παραγωγής – ότι δεν υφίσταται, δηλαδή, δομικό πρόβλημα, ακριβώς όπως το τοπικό εμπόριο δεν αποτελεί δομικό πρόβλημα για την εξέλιξη του περιφερειακού και διαπεριφερειακού ή διεθνούς εμπορίου. Αντιθέτως, μάλιστα, αποτελεί προϋπόθεση της ανάπτυξης υγιούς εμπορικού τομέα.

Τίθεται, κατ' ανάγκην, το ερώτημα, πως εξελίχθηκε η αστική οικονομία μετά την εποχή που εξετάζουμε. Η απάντηση είναι γνωστή. Στο δέκατο τρίτο αιώνα, η βιοτεχνική παραγωγή διανύει αντίστροφη πορεία. Η παραγωγή μεταξωτών στην Κωνσταντινούπολη σταματάει. Σταματάει και στην Κόρινθο, στην Εύβοια και την Άνδρο. Συνεχίζεται στη Θήβα, μέχρι κάποια στιγμή στον ΙΔ' αιώνα. Αντίθετα, πραγματοποιούνται σημαντικές εξαγωγές μεταξωτών νημάτων, ακατέργαστης μετάξης και χρωστικών υλών (κριμιζί, kermes), κυρίως από την Πελοπόννησο στην Ιταλία, όπου η μεταξουργία της Lucca αναπτύχθηκε κατά τον ΙΒ' αιώνα, ενώ της Βενετίας άρχισε λίγο μετά το 1204. Η παραγωγή γυαλικών ποιότητας σταματάει, και αυξάνονται οι εισαγωγές Βενετσιάνικων προϊόντων. Στην κεραμική η πορεία είναι διαφορετική: υπάρχει άνθηση στη διάρκεια του ΙΓ' αιώνα, αλλά φαίνεται ότι σταματάει η παραγωγή σε λίγα, μεγάλα εργαστήρια. Ο λόγος που οδηγεί σε αυτές τις εξελίξεις είναι, κατά τη γνώμη

73. Βλ. για πρωιμότερη εποχή, W. Jongman, *The Economy and Society of Pompeii*, Άμστερνταμ, 1988, 185-6: "economic diversity is a sign of the 'consumer city', rather than of the 'producer city'".

μου, επίσης σαφής. Οί ἔμποροι τῆς Βενετίας καὶ λίγο ἀργότερα τῆς Γένοβας κυριαρχοῦσαν πλέον στὸ ἔμπόριο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἐλεγχαν τὶς ἀγορὲς, προωθοῦσαν, ιδίως οἱ Βενετοί, τὶς δικές τους βιοτεχνίες καὶ εἰσήγαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο τρόφιμα καὶ πρῶτες ὕλες—καὶ πάντα, βέβαια, τὰ ἀρώματα καὶ μπαχαρικά τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ βυζαντινὴ δευτερογενὴς παραγωγὴ, ὅπως καὶ τὸ ἔμπόριο, περιορίστηκαν σὲ μικρὲς μονάδες, χωρὶς διέξοδο στὶς μεγάλες ἀγορὲς. Στὴν ἀρχικὴ ἐνδυνάμωση τοῦ ἔμπορίου τῆς Βενετίας καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Ἰταλίας, πολὺ σημαντικὴ ἦταν ἡ προνομιακὴ θέσῃ τοῦ ἐξασφάλισαν οἱ ἔμποροὶ τοὺς μὲ τὰ προνόμια τοῦ ἀπέσπασαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες. Μία πολιτικὴ ἀπόφαση μὲ τεράστιο μακροπρόθεσμο οἰκονομικὸ κόστος.

BETWEEN PRODUCTION AND CONSUMPTION: DID THE BYZANTINE CITIES HAVE AN ECONOMY?

Angeliki E. Laiou

The topic is the role of the Byzantine (especially the provincial Byzantine) city in the economy of the Middle Byzantine period. The bibliography suffers from a certain ambivalence. It is well established that cities went through a period of relative decline in the seventh century and until the middle of the eighth, or the early ninth or, according to other scholars, the tenth century. It is also clear that they then underwent an expansion which reached its apogee in the twelfth century and continued until the early thirteenth. What is much less well understood is the economic role of cities: did they have economic functions that created added value and contributed to the growth of the national product and so of the economy as a whole, or were they primarily centers of consumption, depending almost entirely on agricultural production? These questions are examined here for the period from around the ninth century until the very late twelfth.

The disjunction in the bibliography arises from the fact that those historians who write about cities have tended, over the last two decades, to see them as centers of consumption, with the exception of Corinth and Thebes. There is, indeed, a quasi consensus that this was so. However, historians who study specific aspects of secondary production (glass, silks) describe activities that cannot easily be contained within the rubric of the consumer city, and the same applies to the work of archaeologists. The question must be reexamined, and conclusions must make economic sense. In this reexamination, archaeological data will be used widely, with special attention to the excavations at Amorion. They are important, since this is the one city of the Anatolian hinterland to be properly excavated, and the results are beginning to overturn many received ideas.

The theories regarding a Byzantine consumer city are dependent, tacitly or overtly, on those of M. I. Finley and Max Weber or on more general ideas of the “primitivist school”. The views of Weber and Finley are summarized here, as are some of the most pertinent criticisms, especially of Finley’s work. The fact that slavery was no longer an important factor in agricultural or industrial production in Byzantium of the Middle Period, would by itself be sufficient to differentiate the Byzantine from the Ancient city.

The question is then posed as to whether there was large-scale production of non-agricultural items in the countryside, whether in villages or in estates, in the period under consideration, such that it might become a brake on the development of commercial relations with the countryside. The answer is negative, with the possible exception of the problematic story of the estate production of the widow Danelis in the late 9th century. Secondary production in Byzantium, unlike Western Europe, took place in the cities.

In this paper, I am looking not at individual cities, but at three major indicators of production and distribution: glazed ceramics, glass, and cloth.

The production of glazed ceramics, a technological innovation in Byzantium, began in the seventh century and spread quickly. Apart from Constantinople and Corinth in the seventh century, there may have been production in Samos, Thasos, Cyprus, Crete, Sardis, Anemourion and Italy in

the 7th-8th centuries, while Amorion certainly produced glazed ceramics before 838. Already in the ninth and tenth centuries, production looks broadly differentiated, a sign of rational organization: Polychrome Ware, a luxury item, had broad geographic distribution but thin demand, while the ceramics of Amorion were cheaper and perhaps had a broader base of demand.

By the 11th century, many centers of production are attested: apart from Constantinople, Thessaloniki, Corinth and Amorion, there are Thebes, Sparta, Larissa, Argos, Athens and others. What was the distribution of these ceramics? Chandax or Veroia may have produced for local needs (urban and rural), whereas Amorion, a regional trade center, might have served a regional demand. There was also export of ceramics to Apulia, Genoa and Southern France, as well as to the Veneto, where they influenced local production; ceramics were exported to Cherson and the Dobrudja as well.

Demetra Papanikola-Bakirtzi has concluded on the basis of technique that there were, in a few centers, well organized workshops with specialized workers who produced ceramics of high aesthetic value and considerable economic worth without being luxury objects. Such centers were Constantinople and Corinth. The beautiful ceramics of the shipwrecks of Alonnisos (mid-12th c.: fine sgraffito) and Kastellorizo (very late 12th c.: Aegean Ware) were destined for regional or interregional trade.

An economic interpretation of the above-mentioned data would stress the existence of a certain hierarchy of production, as well as of distribution to local, regional, interregional and international markets, of which the regional market constitutes the nodal point. Undoubtedly, there was also a hierarchy in the demand structure, which now involved not only officials or the high aristocracy but also the urban population. Evidence from eleventh-century Constantinople shows the growth of aesthetic anxieties among these urban groups. The expansion of demand is a very important development that enlarges the markets; we will meet the same thing in the textile industry. Semi-luxury products command large markets and produce profits.

The information on glass is sparser, and comes from few centers. I do

not discuss the production of items of high luxury or of tesserae. Apart from Constantinople, we depend a great deal on the data from Corinth, which, however, suffer from uncertainties in the dating. D. Whitehouse has questioned the original dating (G. R. Davidson's) of the "glass factories" to the 11th-12th century. I think, however, that Whitehouse's dating is insecure. Similarly, the various doubts that have been raised regarding the production of stained glass in 12th century Constantinople are insubstantial. Also without foundation are the efforts to ascribe the glass production of Corinth and Constantinople variously to refugees from Egypt or to Italian artisans. The glass finds at Amorion are a good guide to Byzantine glass production. A large number (7,500) glass fragments has been published so far, dating to the 7th century up to 838, and to the 10th-11th centuries. Two fragments look very much like Corinthian glass. There is differentiated production, with architectural glass (window panes), objects of everyday use, high quality dichroic glass, and many bracelets. The bracelets may have been produced in different workshops from the other glass objects. If so, then there is division of labor and differentiated production, a marker of a relatively developed industry.

There is, then, a hierarchy of production and demand in glass too. Items of great luxury were sought by a very small public, native and international. Commercial distribution may be assumed for the 11th-12th centuries. Architectural glass was made for the church and rich clientèle. Glass objects for everyday use were produced in a large number of places; Corinth seems to have been a center of mass production and distribution.

Regarding textiles, primarily silks, there is a large bibliography. Only a few points are raised here. First, in Constantinople there was silk production from the 6th century until the late 12th, and it was differentiated, starting from imperial textiles that were not supposed to reach the market and ending with cheap ones made of waste silk. Secondly, in the late ninth century, a Novel of Leo VI marks the beginning of the end of the coupon system of distribution of luxury silks, since it allows everyone to buy small pieces of it. There is democratisation of demand and greater commercialization of production. Domestic demand increased in the 11th-12th centuries, as did foreign demand.

Production responded, as provincial centers also produced silk cloth. In the 11th-12th centuries, Corinth, Thebes, Patras, Euboea, Andros, Thessaloniki, were centers of production. The Theban workshops appear to be large and well organized, and produced red samite. From the economic viewpoint, the production of cheap silks or half-silks is very important. These non-luxury silks were sold within the Byzantine Empire and in Egypt. Byzantine silks in general were disseminated in Egypt and Italy, and then in Russia. It is not, however, necessary to look at the activities of Italian merchants for an explanation of the expansion and differentiation of Byzantine silk production, as do some scholars. Domestic demand was high, and was one of the primary reasons for the phenomenon. The production and dissemination of non-imperial expensive silks as well as cheap silks means that, as in the case of ceramics and glass, the market had expanded. In all these areas, demand was diffused downwards, and supply, production and trade were enlarged. Two technological innovations, a loom for lampas weave and the use of stilts in the firing of ceramics, made greater and cheaper production possible.

Amorion has been mentioned frequently, first because, were it not for the excavations, it would have been a prime example of a consumer city, and secondly because it is now being excavated. The results are stunning, and show, among other things, that Amorion was a centre of production of ceramics and glass as well as a major trade centre. One will have to revise one's views of the Asia Minor cities; Ankyra, for one, would have a profile very similar to that of Amorion.

These observations could help us in re-reading certain texts. Ioannes Kameniates' description of Thessalonike in the early 10th century shows a city whose inhabitants enriched themselves from commerce with the Bulgarian hinterland as well as by sea. The city was productive in textiles, metalwork and glass, and it functioned as a conduit for the trade of the hinterland. It certainly does not fit Weber's criteria for a consumer city. In any case, we need to abandon sociological terminology, and examine the economy of Byzantine cities on the basis of certain simple and basic economic criteria, in order not to reach paradoxical interpretations.

The analysis of the economy of Byzantine cities that is undertaken in this article is entirely consistent both with the rest of the Byzantine economy and with certain modern theories of economic development, especially that of pre-industrial societies.

Many economists stress the role of endogenous economic growth, and ever since Adam Smith the enlargement of demand and the expansion of the market are credited with positive effects on the economy: economies of scale, division of labor, specialization of labor, growth of the economy. Commerce occupies a nodal position, since it makes it possible for supply and demand to meet. Demographic growth and, especially, the concentration of demand, such as that which occurs in cities, are important for the enlargement of the market. Economic historians of western Medieval Europe have placed emphasis on slow development and endogenous growth with cities acting as catalysts.

Starting some time in the late 8th century, the Byzantine economy went through endogenous growth, demographic and economic, that continued until the 14th century. Agrarian production increased, as did the urban population and the number of cities. It is well known that a number of Byzantine cities carried out considerable trade, and that almost all cities for which we possess archaeological or historical information had manufacturing. It would be outside all economic logic to call such cities simple consumer cities.

Such categorization of cities makes no sense in the Medieval period. After Late Antiquity, the cities of Byzantium as those of western medieval Europe had multiple functions, administrative, military, commercial and industrial. What is important is that, in a society where slavery is no longer an important factor of production, the existence of cities leads to exchange and division of labor that create incomes for artisans and merchants. The increase in agricultural production (with inelastic demand) must have generated demand for or investment in urban manufactured products (with elastic demand). It is essential to see the Byzantine cities as dynamic entities, whose economic role changes in relation to other economic circumstances. Sustained development is possible in such conditions.

The question arises as to the fate of the urban economy after the late 12th century. Secondary production, in fact, went through a reverse process. Silk production ceased in most cities, even as silk yarn was exported to feed the fledgling Italian manufactures. Quality glass is replaced by Venetian imports. Ceramic production in large workshops comes to an end. The reason lies in the commercial domination of Venice and Genoa, whose merchants controlled the markets, and imported from the Eastern Mediterranean raw materials and food products (as well as spices), while exporting the production of the new Italian industries. The early stage of the commercial growth of Italian cities was greatly helped by the privileged conditions their merchants were granted by Byzantine emperors. A political decision with heavy long-term economic cost.
